

พระองค์เจ้า ปฤษฎางค์

โดย สุพจน์ แจ่มเร็ว

แม้ว่าพระองค์เจ้าปฤษฎางค์ หรือนายพันเอก พิเศษ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าปฤษฎางค์ จะได้ ทรงกระทำการอันเป็นคุณ โดยเอนกประการแก่รัฐบาล ไทย ทั้งในขณะทรงรับราชการอยู่หรือแม่เมื่อกราบ ถวายบังคมลาออกจากราชการแล้วก็ตาม แต่กระนั้น พระ นามของพระองค์และตลอดรวมไปถึงสิ่งที่ได้ทรงกระ- ทำไว้หลาย ๆ ประการก็ดูเหมือนว่าจะหาได้ยากจาก บรรดาหนังสืออันเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทยยุคใหม่ ทั้งนี้ถือว่าแต่เพียงแบบเรียนของนักเรียนเลย แม้ หนังสือประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ที่เขียนกันออกมา ได้เป็นเล่มเชง ๆ นั้นเองก็ยังไม่หาที่ใส่พระนามของพระ- องค์ลงไปได้โดยยาก หนังสือที่เน้นเรื่องราวของเจ้า นายเป็นพิเศษ อย่าง “เจ้าชีวิต” ของพระองค์เจ้าจุล- จักรพงษ์ หรือหนังสือที่ทางราชการเรียบเรียงขึ้นไว้เอง อย่าง “พระลึกลับสยามรัฐพิภพ” ในส่วนที่เป็นประวัติ โดยย่อของกรุงรัตนโกสินทร์ก็ไม่ปรากฏว่ามีพระนาม ของเจ้านายพระองค์นั้นอยู่เลย ซึ่งจะไปแล้วก็จะออกจะ เป็นเรื่องแปลกอยู่ไม่น้อยทีเดียว

ที่ว่าแปลกนั้นอาจจะไม่แปลก ถ้าเราจะเอาไป เปรียบกับเรื่องราวในชีวิตของผู้เป็นเจ้าของพระนามนั้น เอง แต่ว่า ถ้าใครสักคนหนึ่งจะเขียนประวัติศาสตร์ยุค รัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในส่วนที่เกี่ยวกับ ความสัมพันธ์กับต่างประเทศ แล้วไม่เอ่ยถึงผู้ที่เคย ดำรงตำแหน่งทูตประจำอยู่ถึง ๑๒ ประเทศในยุโรปเลย จะไม่นับว่าแปลกอะไรได้

ก็นั่นแหละ การเป็นทูตประจำอยู่ถึง ๑๒ ประเทศ พร้อม ๆ กันนั้นก็หาได้เป็นเครื่องรับรองไม่ว่า ผู้กระทำให้ หน้าที่นั้นจะต้องมีชื่อเสียงปรากฏให้คนเอ่ยถึง ในภาย หลัง เรื่องที่ทรงดำเนินการแก้ไขสัญญาไม่เป็นธรรมที่ รัฐบาลไทยทำไว้กับหลาย ๆ ประเทศในยุโรปนั้นเดา บางทีจะเป็นเรื่องธรรมดา ๆ ที่จะต้องไปสู่มัจจุอยู่ใน แพ้ของราชการที่เขลอะไปด้วยฝัน ฉะนั้นกระมัง ทุก วันนั้นเราจึงมีโอกาสรู้ประวัติของพระองค์อย่างกระปรอง- กระปรังเต็มที่ นอกเหนือจากอดีตประวัติเล่มหนึ่งที่ได้ ละเว้นเรื่องหลาย ๆ เรื่องไว้เป็นปริศนาแล้ว เราก็มี หนังสือออกเพียงตามสละมเท่านั้น ที่เขียนบางเรื่องบาง

บันทึบบัญชี
อหาศระ
วิยวกับนัก
ธราช ซึ่ง
ละการวาง
เก็บตัวอง
ทยหรือไม
ที่คณะทพ
รณกับปฏิ
ะบัลฉบับ
สเขียนบท
วัติศาสตร์
ะหระบอบ
มสลายของ
การเศรษฐกิจ
ที่สังคมใน
เป็นบท
รมณูของ
า โส
ว่าเรื่องพร
เชิงเป็นส
เกินยงม
เองที่นสน
เพียงให้
โดยเค
สนเสียด
ง ๆ ก็พอ

ประการเกี่ยวกับพระองค์ท่านไว้ ซึ่งส่วนมากของหนังสือเหล่านั้นก็โดยผู้เป็นเครือญาติ หรือผู้ที่เคยรู้จักมาบ้างในบางสถาน

บทความสั้นๆ ได้มีจุดประสงค์ที่จะเล่นสนุกกับเรื่องแปลกทำนองนี้แต่อย่างใด เพราะตระหนักอยู่ว่าเพียงผู้อ่านจะได้ทราบเรื่องราวของเจ้านายพระองค์นั้นแล้ว และมองสภาพการณ์ต่างๆ อย่างพิจารณาแม้โดยเล็กน้อย เรื่องเช่นว่านั้นก็จะเป็นที่เข้าใจกันได้โดยไมยากเย็นอะไรนัก จุดประสงค์ของการนำเอาเรื่องราวของพระองค์เจ้าปฤษฎางค์มากล่าวไว้ในที่นี้ก็แต่เพียงประการเดียว คือ "เล่า" ถึงประวัติพระองค์ในบางแง่ แต่โดยย่อ กับทั้งผลงานบางชิ้นบางเรื่องที่ได้ทรงกระทำไว้ เท่านั้น

๑

แม้ว่าเราจะหาเรื่องราวของพระองค์เจ้าปฤษฎางค์ได้ยากจากหนังสือประวัติศาสตร์โดยมาก แต่กระนั้นก็เชื่อว่าเราจะไม่มีหนทางทราบถึงประวัติของพระองค์เลย เพราะอย่างน้อยที่สุดก็ยังมีหนังสืออยู่เล่มหนึ่งที่สามารถให้เรื่องราวและความรู้สึกนึกคิดในบางแง่บางมุมของพระองค์แก่เราได้พอสมควรทีเดียว

หนังสือเล่มนี้คือ "ประวัติย่อ นายพันเอกพิเศษ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าปฤษฎางค์" ผู้เขียนคือ นายพันเอกพิเศษ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าปฤษฎางค์

หนังสือเล่มนี้ ในการตีพิมพ์ครั้งแรกนั้น ผู้พิมพ์ทรงจัดการตีพิมพ์เอง เพื่อแจกจ่ายแก่ญาติมิตรเนื่องในวาระบำเพ็ญพระกุศลเสริมพระชันษา เมื่อปี ๒๔๗๒ ขณะพระชนมายุครบ ๗๘ ปี ๑๘ พรรษา หลังจากนั้นอีก ๔๐ ปี ในปี ๒๕๑๓ ก็ได้มีการนำมาตีพิมพ์ขึ้นใหม่อีกคราวหนึ่งในงานพระราชทานเพลิงศพหลวงเอนกนัยวาท (ม.ร.ว. นารถ ชุมสาย) โดยทางบุตรหลานของท่านผู้ล่วงลับเป็นผู้จัดการ

หนังสือ "ประวัติย่อ" เล่มนี้ เป็นเล่มเดียวที่เราจะใช้สอบค้นประวัติของพระองค์ได้ดีที่สุด แม้ว่าในบางที่บางแห่งจะได้ละไว้ก็ตาม แต่เท่าที่มีอยู่นั้นก็

ล้วนแต่แสดง "อะไรบางอย่าง" หลากๆ อย่างที่จะทำให้นักอ่านคาดคะเนเอาได้ นอกจากนี้ หนังสือเล่มนี้โดยตัวของมันเองแล้ว ก็ยังเป็นสิ่งหนึ่งที่แสดงถึงความ "ประหลาด" (คำของพระองค์เอง) ของพระองค์อีกด้วย

ข้อที่ว่าประหลาดนั้นก็คือ ทรงนิพนธ์ประวัติของพระองค์เอง ซึ่งเป็นสิ่งที่กล่าวได้ว่า ไม่มีผู้ใดประพฤติก้นในเวลานั้น เว้นแต่คนอื่น ๆ ออกบางคนเท่านั้น หนังสือในทำนองเล่าประวัติของตนเองนี้ จริงอยู่ ที่จะเป็นเรื่องธรรมดาในสมัยของเราๆ แต่ในเวลามะฮอล ๕๐-๖๐ ปีก่อนโน้น เป็นเรื่องพิลึกที่เข้าใจกันได้ยากทีเดียว และไม่ก่นทำเช่นนั้น เท่าที่เห็นๆ กันอยู่ก็เหมือนมี เทียนวรรณ กับ ก.ศ.ร. กุหลาบ เท่านั้น

แต่การที่พระองค์เจ้าปฤษฎางค์จำเป็นต้องเขียนประวัติของพระองค์เองไว้ ไม่ใช่เรื่องที่ไม่มีเหตุผล ทรงแถลงไว้อย่างชัดเจนทีเดียวว่า เพราะเหตุใดจึงไม่ยอมปล่อยให้คนอื่นเขียนให้เมื่อล่วงลับไปแล้ว อย่างที่มักกัณอยู่ในเวลานั้น ในหนังสือที่แจกในงานศพ

ใน คำนำ ของหนังสือตนเอง ทรงอธิบายว่า

"ประวัติของตนๆเองตามธรรมเนียมฝรั่งไม่แปลกปลาดอะไร เขาถือว่า เป็นของหมักหมมอันคงแตกวนนับถือเชอพึ่งมากกว่าประวัติผู้หมั่นแต่ง จำหน่ายภายหลังผู้ไม่มีมนุษย์อะไรในโลกอาจรู้ได้ (คือเจ้าของประวัติ) ได้ล่วงลับไปแล้วแต่งให้ ซึ่งมักจะแต่งเพื่อส่งเสริมเกียรติคุณของผู้ที่ประวัตินั้น แต่ขอใหม่เรื่องราวข้อคำที่นำอ่านน่าฟัง จะได้ขายได้ไรมากๆ นั้น ย่อมจะเทียบกับประวัติที่เจ้าของแต่งเองไม่ได้เป็นธรรมดาอยู่เอง"

๑. ส่วนตัวเอง ข้าพเจ้าคิดเห็นดังจะแสดงต่อไปนี้ จึงได้แต่งเองและพิมพ์ให้ผู้ที่จะได้พบปะอ่านคำว่า หรือหัวเราะ หรือสมนทนา หรือสมเพช หรือเมือใจ จะชม เพราะมีคนที่ตั้งตัวเป็นนักรบ นักเรียน นักฉลาด นักการเมือง นักปราชญ์ สารพัดรอบรู้ สารพัดเห็นทางได้ประนามข้าพเจ้าว่าเป็นสมุนสนั่นกักภัย เป็นคนวุ่นวาย เป็นบ้า และอะไรๆ ต่างๆ สุดแต่เขาจะคิดเห็น

ไปตามค
ข้าพเจ้า
ส่วนผู้
ผู้เฝ้า
ก่อนข้าพ
๒
ใครเห็น
ด้วยเหตุ
(
นายต.
เมืององ
ถึง ๑๕
ถึงไม่
ถึงดินท
ทั้งสนช
ระหว่าง
อุปสม
นิตนร
๒๖
เป็นยุค
ถึงของ
ท่านหม
น้อยท่าน
นิยามค
ทั้งมาน
ข้อคว
อันคว
โดยมาก
ข้าพเจ้า
จากอก
จึงเป็น
ได้ย
เต็ม
ไรที่จะ
และ

ที่จะทำให้อาจารย์ได้...
วเลนันโดย...
ถึง ความ...
พระองค์คือ...
เนรประวัติ...
ผู้ใดประ...
เคนแทน...
งอยู่...
เวลาเมื่อ...
นั้น ได้ยาก...
ทุกอันอยู่...
ท่าน...
เขียนประ...
ผล ทรง...
จึง ไม่ยอม...
อย่างทำ...
วิชาษาว่า...
ยมฝรั่ง...
ถานมณฑ...
งผู้อนแ...
อาจารย์...
ห้ ชงมก...
น แลพอ...
ภายได้ก...
แต่เงไม่...
แสดงต่อ...
ระอานคำ...
หรือเมื่อ...
น นักกล...
รพัดเห็น...
เป็นค...
จะคิดเห็น

ไปตามความคิดความเห็นของเขา ที่เขาว่าเป็นบ้า
ข้าพเจ้าก็เป็นทพอใจ เพราะข้าพเจ้าได้เปรียบคนค
ส่วนผู้ที่ยังไม่ตั้งตัวว่ารู้จักพระองค์เจ้าปฤษฐานก็จะได้
มีโอกาสคิดเห็นตามนิสัยของเขาบ้างเหมือนกันบ้างเสีย
ก่อนข้าพเจ้าตาย

๒. ประวัติของข้าพเจ้า คนปรกติจิตใจคงไม่
ใครเห็นว่าผู้อนนอกจากตัวข้าพเจ้าเองอาจินพณ์ได้
ด้วยเหตุ:-

(ก) แต่ ก.ศ. ๑๘๑๑ เมื่ออายุสามได้ ๑๕ ปีเศษ
จนอายุสามได้ ๖๐ ข้าพเจ้าได้อยู่ในเมืองต่างประเทศ มี
เมืองอังกฤษเมืองลึงกาเป็นส่วนมาก คืออังกฤษ ๑๔ ปี
ลึงกา ๑๕ ปี และยูนัน ฮองกง เซียงไฮ้ ไช้จ๋อง
สิงคโปร์ บังแก ประ อินเดี มอญ แลพม่า รวม
ทั้งเดินทางอยู่ในเรือเมล์และรถไฟประมาณ ๑๖ ปี รวม
ทั้งสนข้าพเจ้าอยู่เมืองต่างประเทศ ๑๘ ปี อยู่เมืองมรด
ระหว่างอายุสามได้ ๑๕ ปีเศษ ถึง ๖๐ เพียง ๖ ปีเท่านั้น ต่อ
อายุสามได้ ๖๐ ก.ศ. ๑๘๑๑ จึงได้เข้ามาอยู่กรุงเทพฯ จน
นิพนธ์ประวัติของตัวเองแล้ว เมื่ออายุสามได้ ๗๒ ปี รวม
๑๒ ปี แต่ตอนนั้นเป็นบุคลลอกคนหนึ่งต่างหาก แล
เป็นยุคใหม่ หากให้พระองค์เจ้าปฤษฐานก็กระดุกสัน
หลังของขบิยมาราชของเราท่านไม่ ทงนี้ของค่น้อย
ท่านหนุ่มสยามใหม่ แม้แต่สยามสมัยเก่าก็ของค่น
น้อยท่านที่ยังมีพระชนมชีพอายุสามได้เหลืออยู่ท้อจระจก
ตามตามฉันท์ที่ได้เคยร่วมรับราชการค่นเคยกันมา
จึงทามนุษย์อะไรในโลกนี้จะแต่งประวัติของข้าพเจ้าให้
มีข้อความเรื่องราวบริบูรณ์ตลอดอายุสามได้ข้าพเจ้าแต่
กำเนิดมาจนถึงอายุสามได้ ๗๒ ปีได้ไม่ ทงคนต่างประเทศ
ที่ใครจักค่นเคยกันมาถึง ๔๐ ปี ก็หาตัวมาช่วยแต่งไม่ได้
โดยมากก็ดับสูญไปเสียแล้ว คนสมัยใหม่ไทยหนุ่มครั้ง
ข้าพเจ้ารับราชการอยู่นั้น เมื่อข้าพเจ้ากราบถวายบังคม
ลาออกจากราชการก็ยังไม่เกิดเสียโดยมาก ที่เกิดแล้วก็
ยังเป็นทารกอยู่ ที่ใครจักค่นเคยกับข้าพเจ้ามาอย่างค
แต่เยาว์จนอายุสามได้ ๑๕ ปีเศษ จะยังมีตัวอยู่ก็องเง
เต็มที่ จะว่าไม่มกได้ และยังซ้ำไม่มีคุณ มีประโยชน์
อะไรที่จะรับรูเห็นค่นเคยกับข้าพเจ้าในเวลาบัดด้วย ดังนั้น
และ เห็นหรือยังว่าข้าพเจ้าจาเป็นทจะต้องนิพนธ์เอง

หรือปล่อยให้มีตรและสัตว์เล้าพุด อวดรู้เห็นกันไปตาม
นิสัย ตามใจลือ เมื่อเป็นเช่นนั้น ใครเล่าจะปล่อยขเพื่อ
ออกมา ฉามว่าทำไมข้าพเจ้าจึงสับปะคนแต่งประวัติ
ของตัวเองลงพิมพ์ไว้ก่อนตาย?

(ข) ถ้าข้าพเจ้ามิได้แต่งและตีพิมพ์ไว้ ความรู้ที่
นารู้เห็นแปลกปลาดผิดคาดหมาย ก็คงเป็นหมันไม่มีผล
ได้รับแสงสว่างเป็นแน่นอน ข้าพเจ้าจะมีผู้ว่าดรู้อวดค้ประ
คิษฐ์เป็นเรื่องขนสำหรับจุงจุมกคนที่จะเกิดมาใหม่ไม่รู้
เคยงสา ให้ดำเนินตามรอยต้นว่าวควายไปโดยเปล่าแห่ง
ประโยชน์ เพิ่มเรื่องอ่านเล่นขึ้นให้เหลือที่จะตั้งคอร์บ
ไว้ได้ เพราะแต่เดี๋ยวนั้นก็มีมากมายเกินแบกหามอยู่
แล้ว แม้ทพอใจแต่จะสนุกก็คงออกจะไม่มีเวลาอ่านเสีย
ซ้ำ

(ค) การที่ตายไปนั้น แม้จะมีผู้ใคร่เบิดโลก
ขในนามของผู้ตายเพื่อให้เกียรติยศแก่ผู้ชน หรือจะมี
ผู้สร้างโลกขให้มนุษย์สมัยใหม่ได้ดูเย็นเป็นสุขหร
หรสาสนุกสนานยิ่งกว่าเดี๋ยวน เพื่อให้เกิดเกียรติยศแก่ผู้ตาย
ทำบุญให้ทานจนฉิบหายไปตามกัน ตามสมัยเก่า ผู้ตาย
อาจจะได้รูเห็น มีความพอใจบ้างเสียใจบ้าง อย่างไรฤ
ก็เปล่าทงน!

โดยเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงชอบรูเห็นเสียเองแต่เมื่อยัง
เป็นอยู่ ยิ่งกว่าที่เสมออาจารย์ได้เมื่อตายแล้วในโลกทิพ
ถ้าแม้จะทำศพตัวเอง ทำบุญให้ทานได้เองเสียก่อนตาย
ให้ได้รับผลจริงๆ ชะวักก็ตาม ข้าพเจ้าอยากจะทำศพ
ข้าพเจ้า แจกประวัติเสียเองก่อนตายเนาบ่อย หมดความ
รูเห็น ให้ผู้รับได้ออกจาว่า "ไห้เฮียว" หรือ "...ค"
ให้ได้รับอนโมทนาเสียจริงๆ เองดีกว่าเมื่อตาย จะมีผู้
ใดเพิ่มเติมขลงอย่างไร ข้าพเจ้าจะได้ร้องได้ว่า
"พุทธไ้-ได้บ้าง!?"

แม้ทงหมดขางค่นจะเป็นเหตุผลทชัดเจน แต่
กระนั้นกมเงอนจ่าอะไรบางอย่างให้เรต้อคิด โดย
เฉพาะตรงทว่า "เพราะมีค่นทงตัวเป็นนกรบ นักเรียน
นักกลาด นักการเมือง นกัปรราชญ์ สารพศักรบรู สารพศ
เห็นทว่า ได้ประนามข้าพเจ้าว่า เป็นค่นมีนิสัยนากลัวภัย
เป็นค่นวุ่นวาย เป็นบ้า..." หรือตรงทว่า "...ปล่อยให้
มิตรและสัตว์เล้าพุด อวดรู้ เห็นกันไปตามนิสัย ตามใจ

ลือ...” และ “... ข้าจะมีผู้ตรวจวัดคดีประคัมฐี เป็นเรื่องขึ้นสำหรับจูงจุมกคนที่เกิดมาใหม่ ไม่รู้ เดียงสา ให้ดำเนินตามรอยต้นนิ้วควายไปโดยเปล่าแห่ง ประโยชน์...”

ใครคือผู้ที่พระองค์เจ้าปฤษฎางค์ทรงเรียกว่าเป็น “นัก” ต่างๆเหล่านั้น? ใครคือผู้ประณามพระองค์ว่า ทรงมีนิสัยน่ากลัว เป็นอันตราย? และที่ว่า จูงจุมกคนที่เกิดมาใหม่นั้นเล่า คืออะไร? ทำไมต้องจูง?

หนังสือประวัติย่อๆ เล่มนี้ ทรงเริ่มในพจนันต์แต่ปี ๒๔๖๕ โดยหมายจะให้ทันทำบุญวันเกิดปีที่ ๑๒ เมื่อมี ชนมาเยสมอดด้วยนายวิลเลียม แกลดสโตนเวลาที่ได้รับ แต่งตั้งเป็นอธิบดีกรมมหาดินสอย แต่แล้วก็ทรงล้ม เจ็บลง จึงต้องมาดัดพิมพ์เอาในปี ๒๔๗๒ จำเดิมผู้พิมพ์ ได้ทรงวงเล็บหมายไว้ที่ปกว่า ๑ เล่มจบ แม้ในเล่มหนึ่ง นี้เอง ในส่วนเนื้อเรื่องก็ทรงแถลงว่า บรรดาเรื่องที่ยังไม่ได้พูดในเล่มที่ ๑ นั้น ทงที่คิดเห็นว่าพูดไปแล้วจะเป็น กษัยแก่ตัวคดี หรือเรื่องการบ้านการเมืองที่ไดเห็นมา ตลอดจนอายุคดี ก็จะได้รวมเขียนไว้เป็นสมุดประวัติอีก ๒ เล่ม แต่แล้วการรทงทงหว่งไว้นั้นก็หาได้สำเร็จอย่าง ที่หวังไม่ เพราะทรงสิ้นพระชนม์ไปเสียก่อน ใครที่ได้ อ่านสารบัญเรื่องในเล่มที่ ๒ ที่ ๓ ตามที่ลงพิมพ์ไว้ตอน ท้ายของเล่มที่ ๑ นี้แล้ว ก็คงอดที่จะเสียดายมิได้ที่เงอน งามในทางประวัติศาสตร์การเมืองบางประการได้สูญไป พร้อมๆกับชีวิตของพระองค์ท่านเสียแล้ว

ตามโครงการที่ทรงกำหนดไว้นั้น เล่มที่ ๒ จะมี บางบทที่น่าสนใจมากดังนี้ คือ บทที่ ๑๕ “เรื่องพิพจน์ ที่ผู้พิมพ์ต้องกรบถวายเป็นมงคลไปบวช” และเล่มที่ ๓ ก็มี อาทิ บทที่ ๑๓ “การเมืองซึ่งผู้หลักผู้ใหญ่ได้เล่า กันต่อๆมา ซึ่งน่าเป็นกฏใจข้อการเมืองเรื่องใหม่ๆ” บทที่ ๑๖ “ความเห็นเรื่องไทยสมัยเก่าๆ กลางๆ ใหม่ๆ” บทที่ ๑๗ “ลองพยากรณ์อนาคตของประเทศเขาๆเราๆ” บทที่ ๒๒ “เรื่องถวายเป็นความเห็นในการบ่งกันฝรั่ง อันธพาล” บทที่ ๒๕ “เรื่องศัตรู ๖ ตัว ตายแล้ว ๓ ตาย ึ่งเบน ๒ ร้ายกายยังขึ้นก่อนได้ตายเห็นอีก ๑ ๖ ตัว” และบทที่ ๓๐ “เรื่องเข้ารับราชการแค้นกันๆ ในกระทรวง การต่างประเทศครั้งที่ ๔ หนูเถราจันปู่เตาโพรกได้ลวด”

แต่เรื่องราวเหล่านี้เราไม่มีโอกาสได้ทราบ เลยแม้แต่นิดเดียว

กล่าวจำเพาะแต่เล่มที่ ๑ นี้, หลังจากที่ได้อ่าน กำนวชคดีมหาดินสอยราชเจ้า และได้แสดงเหตุผลถึง ความประสงค์ประการต่างๆลงไว้แล้ว ก็เข้าสู่เนื้อหาของหนังสือ อันเป็นประวัติของพระองค์เอง

นับแต่บทแรก ตอน “แต่กำเนิดจนรุ่นหนุ่ม” จนถึงบทสุดท้าย “กลับมาคอยความตายกรุงเทพฯ พ.ศ. ๒๔๖๖” และกระทั่งจบลงด้วยเรื่อง “แถม” ทั่วย “แถมที่ ๒๑ โคลงเคลง ไตรวัชรราชพิศม์” แต่ละบทแต่ละตอนเต็มไปด้วยอารมณ์ ความเจ็บช้ำน้ำ ความขมขื่น ความภาคภูมิใจและเชื่อมั่นในเกียรติยศของ เอง ด้วยปลายปากกาที่ “คมกริบ” ที่เขาเขียนถากถาง และบางครั้ง ด้วยความขบขันแถมสมเพช!

๒

พระองค์เจ้าปฤษฎางค์เดิม ดำรงพระยศเป็น หม่อมเจ้า เป็นพระโอรสองค์สุดท้ายของพระเจ้าราช วัรวงศ์เธอกรมหมื่น (ภายหลังเลื่อนเป็นกรมหมื่น) ราชสวัญกรม อธิบดีกรมช่างสิบหมู่ ประสูติเมื่อวัน ๒๓ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๓๙๔ พระนามปฤษฎางค์ทรง ให้อรรธราชิบายไว้ว่า “... กรมหมื่นบวรวิรัช ทั่วย ถวายคำอธิบายว่า “กรมราชสีห์ท่านมาขอนาม ว่า คนนี้เป็นลูกสุดท้าย จึงให้นามว่า “ปฤษฎางค์” แล ว่าเป็น “หลัง”...” พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ อยู่หัว ทรงเรียกชื่อมากระทั่งเสด็จขึ้นครองราชย์ “กระตูกสันหลัง” และดูเหมือนผู้ถูกเรียกขานนี้จะท พระทัยและภาคภูมิใจกับราชทินนามน้อย

กล่าวโดยสายตระกูลแล้ว พระองค์เจ้าปฤษฎางค์ เป็นเจ้านายที่สืบสายมาจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า เจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ เพราะพระบิดาของพระองค์เป็น พระโอรสในรัชกาลนั้น ส่วนทางฝ่ายมารดา คือหม่อ น้อย เป็นธิดาของพระยาราชมนตรี (กู) แต่เดิมเป็น หม่อมในกรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ ต่อมาเมื่อกรมหมื่น มาตยาพิทักษ์สิ้นพระชนม์ลง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า

เกล้าฯ โดยเหตุ เวลาอัน น้อยต่อ วิชาเข้า ใหญ่ ค หอ เท หลวงมา ไม่ใคร่ ใจผิดใจ พระราช งดตลอด ไปในก ก่อสร้าง อย่าง เจริญ ๑๔ พรร ประวัชเ พระปิ่น สมัยรัช ๒ เป็นนา ๒๓ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๓๙๔ พระนามปฤษฎางค์ทรง ให้อรรธราชิบายไว้ว่า “... กรมหมื่นบวรวิรัช ทั่วย ถวายคำอธิบายว่า “กรมราชสีห์ท่านมาขอนาม ว่า คนนี้เป็นลูกสุดท้าย จึงให้นามว่า “ปฤษฎางค์” แล ว่าเป็น “หลัง”...” พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ อยู่หัว ทรงเรียกชื่อมากระทั่งเสด็จขึ้นครองราชย์ “กระตูกสันหลัง” และดูเหมือนผู้ถูกเรียกขานนี้จะท พระทัยและภาคภูมิใจกับราชทินนามน้อย

สได้ทราบ
กที่ไดกล
งเหตุผล
เข้าสู่ใน
เอง
นหม่ม
รุงเทพ
แถม
มี
เจ็บชานา
ยร์ติยศ
หยันถาก
!
พระยศ
พระเจ้า
บรม
เสด็จ
ขลุ่ย
เวร
นาม
ฎางค์
จอม
ครอง
ลชอน
น้อย
เจ้า
จพระ
งพระ
ดา
แต่
แม
สม

เกล้าฯ ก็โปรดให้มาเป็นหม่อมของกรมขุนราชสีห์ฯ โดยเหตุผลว่า พระยาราชมนตรีเป็นเศรษฐีผู้หนึ่งในเวลานั้น ทรงมีพระราชดำริที่จะมีให้สมบัติของหม่อมน้อยต้องกระจัดกระจายไป

ทรงบันทึกว่าในวัยเยาว์นั้น "ได้ตามเสด็จพระบิดาเข้าวัง และไป ณ ที่วังที่บ้านเจ้านายแลขุนนางผู้ใหญ่ ตรวจกิจการก่อสร้าง ซ่อมแซมวัดวัง และไปหาลงเพื่อทรงตรวจดูของแปลกประหลาดและข้อสงสัยของหลวงมาใช้ราชการก่อสร้างแทบทุกวัน ตลอดถึงหัวเมืองไม่มีใครได้ขาด... จึงได้เห็นกิจการช่างหมู่ศิลปะ (เข้าใจผู้คนเรียกเป็น "ช่าง ๑๐ หมู" ไป) การก่อสร้างวัดพระราชวัง ซึ่งเสด็จบิดาเป็นผู้ทรงทำและซ่อมแซมอยู่จนตลอดพระชนม์..." การที่ได้ทรงติดตามพระบิดาไปในภารกิจก่อสร้างต่างๆ นั้น เป็นผลให้ทรงมีฝีมือในการก่อสร้างไปด้วย และก็ได้ทรงทำการในด้านนี้ไว้หลายอย่าง เช่น ในรัชสมัยรัชกาลที่ ๔ ขณะทรงพระชนมายุ ๑๔ พรรษา ก็ได้รับหน้าที่เป็นนายด่านร่วมกับหม่อมเจ้าประวิงเขียนภาพเรื่องพระราชประวัติ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ ต้นผนังพระเมรุท้องสนามหลวง ในรัชสมัยรัชกาลที่ ๕ ขณะมีพระชนมายุได้ ๑๘ พรรษา ได้เป็นนายด่านทำขุมประตูปั้นเขตพระพุทธรูปเวศบริเวณกุฎีพระที่นั่ง ที่ประทับทรงผนวชรัชกาลที่ ๕ ในปัจจุบันก็เป็นนายงานซ่อมวัดราชโอรสแทนพระองค์เจ้าประเสริฐศักดิ์ทรงประจวร เป็นต้น

ในปี พ.ศ. ๒๔๑๔ ทางรัฐบาลไทยได้คัดเลือกนักเรียนไทยจำนวนหนึ่งส่งไปเรียนภาษาอังกฤษที่โรงเรียนแรฟเฟิล สังก์ปอรี ครั้นต่อมาปี ๒๔๑๕ นายชอร์ชแปดเตอร์สัน ได้มาตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษที่กรุงเทพฯ รัชกาลที่ ๕ ทรงส่งให้นักเรียนไทยทั้งหมดนั้นกลับ และพร้อมกันเองก็ได้ทรงคัดเลือกนักเรียนที่เรียนดีให้ไปเรียนต่อที่อังกฤษ ซึ่งในจำนวนนี้มีพระองค์เจ้าปฤษฎางค์รวมอยู่ด้วย

๑. ม.ล. ตัษ ชุมสาย, วิชาการปกิณกะ เล่ม ๑. (ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๓). หน้า ๓๔.
๒. ในจดหมายเหตุหม่อมบริดเลย์บันทึกว่า มีหม่อมเจ้าเจ็กในกรมหม่อมมหาเสวตรวิวิธาศ กับ พระยาไชยสุรินทร์ (ม.ร.ว. เทวหงษ์) ด้วย

ในขณะที่ทรงศึกษาอยู่ในอังกฤษนั้น ทรงใช้พระนามว่า "มิสเตอร์ปฤษฎางค์" เอาพระนามเดิมของพระบิดา คือ "ชุมสาย" เป็นนามสกุล ทรงให้เหตุผลว่า "เพื่อมิให้ต้องเปลืองเงินหลวงและเสียเกียรติยศเจ้าทีจะต้องไปตองตอยอยู่อย่างราษฎรสามัญของอังกฤษ"

พระองค์เจ้าปฤษฎางค์เป็นนักเรียนที่ปราดเปรื่องเมื่อแรกไปถึงอังกฤษได้เข้าเรียนโรงเรียนสามัญชั้นประถมอยู่ ๓ เดือน แล้วมาเรียนภาษาศิลปวิทยาศาสตร์ในชั้นมัธยมอีก ๒ ปี จากนั้นก็ทรงสอบเข้าเรียนใน "คิงสคูลเคอแลนตัน" ในแผนก "แอปไปแลนต์ ไชเอนเชซ แอนด์ เอ็นจิเนียริง คีปาร์ตเมนต์" ทรงใช้เวลาเรียนไม่ถึง ๓ ปีก็จบการศึกษา ในระหว่างที่เรียนอยู่นั้นได้สอบไล่ได้รางวัลและประกาศนียบัตรทุกแผนกวิชาวิทยาศาสตร์ที่จำเป็นต้องเรียนรู้อีก ถึงได้รับรางวัลพิเศษในวิชา "ซีวิล เอ็นจิเนียริง" ๒ ปีซ้อน ได้เหรียญเงินของสมาคมจิตกรกรรมศาสตร์ หัตถกรรมศาสตร์ วิทยาศาสตร์ และพาณิชยการ ได้รับเลือกเป็นสมาชิกคณะอาจารย์ที่ทรงเป็นนักเรียนอยู่ โดยได้รับ "ดีกรี" เรียกว่า "แอสโซซิเอต ออฟ คิงสคูลเคอแลนตัน"

ถ้อยคำที่แสดงถึงความมานะและความสามารถในการศึกษาของพระองค์เจ้าปฤษฎางค์นั้น ดูจะไม่ค่อยมีถ้อยคำใดจะเหมาะสมไปกว่าตอนหนึ่งในสุนทรพจน์ของนายแกลดสโตน อัครมหาเสนาบดีอังกฤษในเวลานั้น ที่ได้กล่าวแก่ผู้มาร่วมในงานประชุมสันนิบาตและแจกรางวัลแก่ผู้สำเร็จการศึกษา นายแกลดสโตนได้กล่าวถึงพระองค์เจ้าปฤษฎางค์ นักเรียนชาวเอเชียแต่ผู้เดียวในเวลานั้นว่า "เป็นผู้ที่มาจากประเทศที่ไกลยังมีนิสัยนำกลัวว่าจะรวบรวมรับเหมาเอารางวัลเสียแต่ผู้เดียวทั้งสิ้น จนข้าพเจ้าจะต้องยื่นมือส่งรางวัลข้ามโต๊ะไปให้บ่อยนัก อันนี้เป็นที่ระลึกแห่งความเขม้เขินเขม่นขมกของเขา..."

ในปี ๒๔๑๕ เมื่อทรงจบการศึกษาแล้ว ก็เสด็จกลับประเทศไทย ทรงบันทึกถึงวันเวลาเหล่านั้นว่า "นายอาลบาสเตอร์ที่เป็นอาจารย์สอนนักเรียนทำแผนที่และเป็นผู้บัญชาการ "มิวเซียม" "ที่ปลูกหาราหารต่างประเทศได้รับรองว่า "หม่อมเจ้าปฤษฎางค์ได้เรียนรู"

วิชาการประกาศนียบัตรฯ ดังว่าเขาได้เรียนความรู้
ในวิทยาลัยเดยวกัน” จึงเป็นคนฉลาดคนหนึ่งในสมัย
นั้น...”

ในบั้นปลายของชีวิต ขณะที่ยังทรงหัวเราะเล็กน้อยไปถึง
ชีวิตการเป็นนักเรียนไทยรุ่นแรกในอังกฤษนี้ ในเวลา
ที่ไม่ห่างไกลกันเท่าใดนัก ก็มีคนคนหนึ่งหันไปมอง
นักเรียนไทยรุ่นแรกนั้นเช่นเดียวกัน แต่ด้วยสายตาท
ต่างกัน นั่นคือ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
รัชกาลที่ ๖ ในบทพระราชานิพนธ์เรื่อง “กระทำตนให้
ต่ำต้อย” ซึ่งทรงให้ความเห็นเกี่ยวกับการบูชาฝรั่งอย่าง
รุนแรง ในตอนหนึ่งทรงกล่าวว่า

“ถ้าจะว่าไปแล้ว ต้องนับว่าพวกนักเรียนซึ่งได้
ส่งออกศึกษาวิชาการ ณ ประเทศยุโรปตะวันตกนั้น มี
ความผิดอยู่บ้างในเรื่องนี้ การที่ส่งนักเรียนไปศึกษาใน
ยุโรปนั้น ไม่มีใครปฏิเสธได้เลยว่าเป็นทางที่ไม่ชอบ
เพราะความมุ่งหมายมีอยู่ที่จะให้เขาเหล่านั้นได้ไปแสวง
วิชา เพื่อจะได้สามารถทำการงานอย่างที่เรากำลังต้อง
ทำอยู่นั้นได้ พวกนักเรียนชุดแรกเหล่านั้นได้ไปแสวงหา
ความรู้มาได้ต่างๆกัน และวิชาซึ่งเห็นได้อย่างชัดที่สุด
นั้น ก็คือ ในแผนกแสวงหาความสนุกสำราญส่วนตัว
อย่างฝรั่ง กล่าวคือ การยิงนก ซึ่งมันหาผิดมิได้ กับการ
ดื่มเหล้าบริษัต์กับโซดา อันทำลายกำลังกายและกำลัง
ความคิดของตนเอง เมื่อได้วิชาดังที่กล่าวมานี้มาแล้ว ข้า
พเจ้าเข้าไปหาหนังสือเกี่ยวกับเรื่องนั้น เมื่อเป็นเช่นนั้น
แล้วก็... นั่นแหละ! ถ้าเขาไม่ได้ออกไปจากบ้านเรือน
เสียแต่แรกจะดีกว่า! ตัวอย่างอันเลวทรามดังกล่าวมานี้
กลับช่วยส่งเสริมความเชื่อกันว่า คนไทยเราไม่สามารถที่
จะยกตัวขึ้นให้เสมอกับชาวยุโรปในเชิงทำการงานอัน
เป็นประโยชน์ พวกนักเรียนเหล่านั้นกลับทำชื่อเสียงของ
ตัวให้ปรากฏว่าเป็นคนอวดดี และนอกจากนั้นก็ทำอะไร
ไม่ได้เลย^๓

ข้อความเหล่านี้จะมีส่วนเกี่ยวข้องกับผู้ใดใน

๓ ศ. วัฒนเศรษฐ์, เกียรติคุณพระมงกุฎเกล้าฯ (พระนคร :
วัฒนาพานิช, ๒๕๐๐), หน้า ๔๘๑-๔๘๒.

บรรดานักเรียนชุดแรกนั้นบ้าง เราไม่อาจทราบได้
เว้นแต่จะนึกสนุกเอาประวัติชีวิตและหน้าที่การงานของ
แต่ละคนมาคิด และในส่วนของเราเองก็เจ้าปัญญา
เองนั้น ก็น่าจะสงสัยอยู่บ้างว่าจะได้ทรงอำนาจบทพระรา
นิพนธ์เรื่องดังกล่าวมานี้บ้างหรือไม่ อย่างไรก็ตาม ใน
ประวัติย่อๆ เล่มนี้เอง ก็ได้มีตอนหนึ่งที่ได้ทรงบันทึก
ถึงการรับราชการตอนหนึ่งของพระองค์หลังจากที่ทรง
ถูกเรียกตัวกลับมาจากการเป็นทูตในยุโรปแล้ว ใน
บันทึกตอนนั้นทรงกล่าวถึงภาระหน้าที่ที่ “ต้องใช้ฝรั่ง
ไว้ว่า

“ส่วนราชการกรมไปรษณีย์โทรเลขนั้น ก็กิจการ
เกี่ยวกับการต่างประเทศล้วนแต่เป็นการที่ต้องการความรู้
พิเศษเฉพาะ เต็มไปด้วยศัพท์พิเศษ แลแล้วแต่เป็น
ภาษาฝรั่งเศส ต้องทำกิจการสากลระหว่างประเทศด้วย
ความรู้ภาษาอื่น แลขั้นผู้ได้รับความศึกษานานอยู่ใน
การไปรษณีย์โทรเลข ต้องจำเป็นใช้ฝรั่ง จึงได้ใช้คนชาติ
เยอรมันมาแต่เดิมมา จะใช้แต่ไทยล้วนไม่ได้ แต่ก็
มีเสียงคำรามอยู่ว่า ข้าพเจ้าควรจะทำกรทำได้ ไม่ต
ใช้ฝรั่ง แม้ไม่รู้ภาษาฝรั่งเศสก็ทำได้ หากไม่ให้นายปลอ่
ก็คงได้ ฯลฯ ข้าพเจ้าทำหน้าที่อันสำคัญไม่ได้...
(ข้อความที่เป็นตัวดำเป็นความประสงค์ของผู้ที่นิพนธ์)

๓

พระประวัติของพระองค์เจ้าปฤษฎางค์ นับแ
ช่วงสำเร็จการศึกษาไปจนกระทั่งกราบถวายบังคมลา
ออกจากราชการใน พ.ศ. ๒๕๑๑ นั้น เป็นประวัติของ
การปฏิบัติภาระหน้าที่ทั้งโดยราชการและนอกราชการ
อย่างมากมาย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในส่วนที่เกี่ยวข้องกับ
สัมพันธ์กับต่างประเทศ ไม่ว่าจะโดยระดับประเทศหรือ
ระหว่างพระราชวงศ์ต่อพระราชวงศ์ก็ตาม และเป็นช่วง
เวลาที่ทรงมีฐานะสูงสุด นอกจากจะประสบความสำเร็จ
ในหน้าที่การงานแล้ว ในด้านส่วนพระองค์-ซึ่งก็เป
ผลจากการงาน-ก็ทรงได้รับสถาปนาพระอิสริยยศ
เป็นพระองค์เจ้า ทรงกล่าวถึงชะตาชีวิตของพระองค์
ในช่วงนี้ว่าเป็นเสมอด้วยการเกิดใหม่อีกครั้งหนึ่ง หลัง

จากที่ไ
แต่ว่า
ครั้งสุด
“เกิด”
วัดชีวิต
อย่างทำ
ราชการ
นอกราช
การทำ
พระปริ
เมื่อง
การประ
วิชาเกย
๔
กงาน
การโรง
และฝึก
กับคณะ
พันธไม
เจ้าพระ
หนึ่ง
แทนปร
กานวง
ถวายแ
คราวห
อย่างคำ
กลับเม
ราชการ
ตามหล
ไทยโร
นั่นคือ
แปลย
สเปอ
ด้วย)
เรือ กร

เจตราปได้
ารงานของ
ปฤษฎา
เทพระพร
เตาม ใน
ทรงบั้นที่
จากที่ทรง
แล้ว ใน
องใช้ฝึ
กิจการ
องการคว
แล้วแต่
ระเทศคว
านานาญ
กิจคนช
ก็ แต่
ไม่ค
เวยเปล
มได้ ...
งุนพษณ

จากที่^๑ได้เกิดมาโดยปรกติในฐานะหม่อมเจ้าธรรมดาแล้ว
แต่ว่า^๒ อย่างไรก็ตาม การเกิดครั้งที่สองนั้นหาได้เป็น
ครั้งสุดท้ายสำหรับพระองค์ไม่ ทรงบั้นที่ก่ถึงการ
“เกิด”^๓ ใหม่อีก ๔ ครั้ง และแต่ละครั้งนั้นก็ได้ผันแปร
วิ^๔ชีวิตของพระองค์ไปอย่างหนามือเป็นหลังมือ หรือ
อย่างทรงใช้คำว่า “ผิดฐานะเป็นคนละคน”

เมื่อทรงกลับมาเมืองไทยใหม่ ๆ นั้นได้ทรงเข้ารับ
ราชการในตำแหน่งผู้ช่วยราชการของสมเด็จพระเจ้า
นั่งยาเธอกรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์ เป็นข้าหลวงไปตรวจ
การทำปอทองที่เมืองกระบี่นทร์ (เข้าใจว่าเป็นกรณี
พระปรีชาภคการ-นายอำเภอ) เป็นเจ้าหน้าที่ “ออกแขก
เมือง” และเป็นเจ้าหน้าที่ตรวจลำคลองต่างๆ เพื่อสร้าง
การประปา

บรู๊งซัน (พ.ศ. ๒๔๒๐) ได้เสด็จออกไปเรียน
วิชาเกี่ยวกับช่างกล ที่อังกฤษอีกครั้งหนึ่ง กับทั้งได้ไป
ฝึกงานเกี่ยวกับการจัดการ วิทยาลัยป็นด้วยสำหรับมาจัด
การวิทยาลัยไทยให้เรียบร้อย พร้อมๆกันกับที่เรียน
และฝึกงานนี้ ก็ยังรับราชการเป็นล่ามและเลขานุการให้
กับคณะทูตไทยที่ออกไปเจรจาการเมืองและเจริญสัม-
พันธไมตรีอังกฤษถึง ๒ ครั้ง กล่าวคือเมื่อคราว
เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ออกไปเจรจาเรื่องกงสุลนอกอีกซึ่ครั้ง
หนึ่ง (เมื่อราชทูตกลับมาแล้วได้รับการแต่งตั้งเป็นผู้
แทนประจำกรุงลอนดอนด้วย) และเมื่อคราวเจ้าพระยา
ภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดีนำเครื่องราชอิสริยาภรณ์ไป
ถวายแด่พระราชินีวิกตอเรียกับเจรจาเรื่องภาษีศรัอก
คราวหนึ่ง และโดยที่ทรงสามารถปฏิบัติหน้าที่ได้เป็น
อย่างดีเอง ในเวลาต่อมา หลังจากฝึกงานสำเร็จและ
กลับเมืองไทยได้ไม่นานก็ทรงต้องรับหน้าที่ไปปฏิบัติ
ราชการพิเศษที่ยุโรปอีก จากนั้นทางรัฐบาลก็ส่งหนังสือ
ตามหลังไปให้ดำรงตำแหน่งราชทูตประจำ 12 ประเทศ
ในยุโรปที่มีสัญญาทางพระราชไมตรี ทั้ง 12 ประเทศ
นั้นคือ ฝรั่งเศส อิตาลี เยอรมัน เนเธอร์แลนด์
เบลเยียม ออสเตรีย ฮังการี เดนมาร์ก สวีเดน นอร์เวย์
สเปน และโปรตุเกส (กับทั้งดูแลกิจการด้านอเมริกา
ด้วย) และต่อมาก่อนที่จะได้ส่งสมเด็จพระเจ้าน้องยา
เธอ กรมพระนเรศวรฤทธิ์ออกไปแบ่งเบาภาระหน้าที่ ก็

ต้องเป็นทูตประจำอังกฤษอีก รวมทั้งสิ้น ๑๓ ประเทศ
โดยทรงนั่งทำงานที่ปารีส หรือมีคณะนักกรุงลอนดอน
ผลงานที่นับว่าเด่นที่สุดของพระองค์ นอกเหนือ

จากกระษัตริย์ความสัมพันธ์กับนานาประเทศทั้งในฐานะ
รัฐบาลและทางพระราชวงศ์แล้ว คือ การดำเนินการ
แก้ไขสัญญาที่ไม่เป็นธรรมที่ไทยต้องทำไว้ตั้งแต่รัชสมัย
รัชกาลที่ ๔ เช่น เรื่องการจำหน่ายสุรา ซึ่งในเวลานั้น
เก็บภาษีขาเข้าเพียงร้อยละสามเท่านั้น และแม้รัฐบาล
ไทยจะดำเนินการห้ามมิให้สุรานอกจำหน่ายแก่คนไทย
แต่กระนั้นก็ไม่อาจห้ามไปถึงคนที่อยู่ในอาณัติของต่าง
ชาติได้ทำให้สุราที่ทำจากอินโดจีนและชาวเข้ามา มาก
มาย สุรานอกที่มิดกรแรงกว่านั้นทำให้สุราที่ทำในไทย
เองจำหน่ายไม่ออก การขอเจรจาแก้ไขสัญญาเรื่องนี้เริ่ม
มาแต่ครั้งทรงส่งเจ้าพระยาภาณุวงศ์ฯ เป็นราชทูตชุด
พิเศษออกไป แต่การเจรจานั้นไม่สำเร็จ และยึดเขามา
จนภายหลังจากที่พระองค์เจ้าปฤษฎาภค ได้ออกไปรับ
หน้าที่ดังกล่าวแล้ว การเจรจาจึงได้ลุล่วงไป และ
ได้มีการลงนามในการแก้ไขสัญญาเกี่ยวกับเรื่องนี้

ทรงรับราชการเป็นทูตอยู่ ๖ ปี ก็ถูกเรียกตัวกลับ
ซึ่งเป็นผลสืบเนื่องมาจากการทูลเกล้าฯ ถวายความเห็น
ให้พระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ ทรงเปลี่ยนแปลงการปก-
ครองแผ่นดิน เจ้านายพระองค์น้อยที่โอรสพระนามใน
หนังสือฉบับนั้นก็ทรงถูกเรียกตัวกลับมาด้วยเช่นกัน

การที่ถูกเรียกตัวกลับมา นั้นเดิมทรงเข้าใจว่าจะ
เป็นการกลับชั่วคราว แต่ที่สุดก็เป็นถาวร ทรง
บั้นที่กว่า “นี่ยากกลับชั่วคราว... แล้วจะโปรดเกล้าฯ
ให้กลับออกไปรับราชการอีก แต่โดยมีเหตุการณ์ภายหลัง
เป็นอย่างที่ข้าพเจ้าจะขอรับคล่องพระเดชพระคุณไม่
ได้ จึงได้คัดเลือกผู้ที่จะให้ไปรับราชการแทนข้าพเจ้า
โดยเห็นว่า “ใครๆก็เป็นราชทูตได้ เพราะเป็นแต่ผู้สอ
สารรับคำสั่ง ทำตามคำสั่งเท่านั้น” -เป็นผู้รับบาป
แทนรัฐบาลเท่านั้น”

๕. เกี่ยวกับผลงานด้านต่างประเทศของพระองค์เจ้าปฤษฎาภค
นั้นพอจะหาได้จาก ม.ล. มานิจ ชุมสาย, (ผู้เรียบเรียง),
Prince Prisdang's Files on this Diplomatic
Activities in Europe 1880-1886 (สำนักพิมพ์
เฉลิมมณี, ๑๙๖๕)

หลังจากทรงกลับจากยุโรปครั้งแล้ว ทรงรับราชการอยู่ที่ ๓ ปี ในส่วนที่เกี่ยวกับราชการโยธา และการไปรษณีย์ ทรงรับหน้าที่เป็นอธิบดีกรมไปรษณีย์พระองค์แรกจนกระทั่งในที่สุดก็เกิดเหตุการณ์ทำให้ต้องออกจากไทยไปถึง ๑๕ ปี จนสิ้นรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕

สาเหตุของการกราบถวายบังคมลาออกจากราชการนั้น ไม่มีผู้ใดทราบอย่างแน่ชัด เขาใจกันว่าคงจะได้ทรงกระทำสิ่งใดสิ่งหนึ่งอันเป็นที่ขัดเคืองพระราชหฤทัยของพระพุทธเจ้าหลวง ในบันทึกประวัติย่อ ๆ ทรงกล่าวไว้ว่า

“เมื่อกลับเข้ามาถึงนั้น ข้าพเจ้าได้ไปอาศัยอยู่ที่โรงทหารนำ ภรรยาไปอาศัยอยู่กับหญิงโสทรศักดิ์ (ภริยาเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี-หุ้มเขย) อยู่บ้านศาลาแดง จึงต้องยืมเรือบกนั้นก็มาจอดอยู่หน้าบ้านมารดา ช่วยรักษาพยาบาลและจัดการไว้ศพ เลยต้องอยู่แต่ต่อไป จนกราบถวายบังคมลาออกจากราชการในกลางปี ค.ศ. ๑๘๕๐ เพราะได้เกิดอุบัติเหตุขึ้น ถึงโปรดเกล้าฯ ให้เรียกบ้านที่พระราชทานคืน... ในเวลานั้น พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์ฯ ก็ได้เสด็จไปราชการแทนพระองค์ในงานยุบลีของพระเจ้าแผ่นดินราชินีอังกฤษเสียด้วย จึงเป็นเวลาที่ประจวบขาดน้ำดับไฟ หากไม่ก็คงจะได้ทรงดับเหตุดับเข้มาให้เกิดเชื้อเพลิงไหม้ขึ้นลุกลามไปถึงได้รับผลร้ายแรง จนถึงถูกสาบประนามอย่างร้ายแรง

๓. เวลานั้นข้าพเจ้ามีความโหม่นสลดเสียใจเท่ากับคนที่ตายจากโลกราชการเสียแล้ว จึงได้ขอร้องบิดา ภรรยา และฝากศพแก่ปลัดกรมแสง (ในเสด็จบิดา ผู้เป็นพระญาติเขินที่ไว้วางใจในความสัตย์ซื่อ) ภรรยา กลับเอาความไปทูลทูลผู้หญิง ๆ มาร้องให้อ้อนวอนขอให้เลิกคิดตัดอายุสม ซึ่งเป็นการผิดธรรมเนียม คิดการไม่เจียบสำเร็จได้ จึงได้เอาบททั้งนั้นเสีย ให้ปฏิญาณให้ว่าจะไม่บอกเล่าเรื่องให้แก่ผู้ใดต่อไป”

หลังจากเกิด “อุบัติเหตุ” นี้ไม่ช้าไม่นาน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ ก็ทรงโปรดให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมพระยานุพิตนภวดี (พระยศในเวลานั้น) เสด็จขึ้นเพื่อเจริญ

พระราชไมตรี สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอพระองค์นั้น ได้กราบบังคมทูลพระกรุณาขอรับพระราชทานเอาพระองค์เจ้าปฤษฎางค์ไปช่วยราชการด้วย ก็ทรงโปรดตามนั้น

และเมื่อถึงกำหนดเดินทางกลับแล้ว พระองค์เจ้าปฤษฎางค์ก็ทำได้ทรงกลับมาด้วยไม่

ในวันพักของพระองค์ ไม่ได้ทรงเล่าเรื่องนั้นมากนัก ทรงกล่าวแต่ว่า

“เมื่อได้กำหนดจะเสด็จจากเมืองฮ่องกงไปเมื่อช่วงก่อนแล้ว ข้าพเจ้าได้ถวายหนังสือแด่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กราบถวายบังคมลา ๑ ฉบับทุกเกล้าฯ ถวาย กราบถวายบังคมลาออกจากราชการ ๑ ฉบับ เวลาทอดยอหังชาวอยู่นั้น ได้ถือโอกาสไปเที่ยวตามลำแม่น้ำเมืองกวางตุ้ง...”

และที่ทรงบันทึกไว้ก็ด้วยว่า ครั้งนั้นเป็นการเกิดใหม่เป็นครั้งที่สามของพระองค์ เมื่อต้องไปรับจ้างฝรั่งเศสเลี้ยงชีพ ก่อนที่จะไปผนวชที่ลังกาในเวลาต่อมา

เรื่องการลาออกจากราชการโดยไม่ปรากฏสาเหตุที่แจ่มชัดเปิดเผยนี้ น.ล. ตูย์ ชุมสาย ได้เล่าไว้ในหนังสือ วิทยาการพลิกกะ ของท่านว่า

“พระองค์ท่านจะได้กระทำผิดสิ่งใดไม่ปรากฏแก่คนทั่วไปในสมัยนั้น จึงทำให้เป็นที่ขุ่นเคืองของพระยุคลบาทแห่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ แต่ก็ยังมีได้มีการปรึกษาโทษ ชะรอยจะมีใช้ความผิดหนักหนาแต่อย่างใด แต่พระองค์เจ้าปฤษฎางค์ทรงน้อยพระทัยอย่างยิ่ง ภาวะการน้อยพระทัยถึงจุดสุดขั้วต่อเมื่อพระองค์ท่านทรงเดินทางกลับจากราชการตามเสด็จสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชไปประเทศญี่ปุ่นครั้งหนึ่ง (ประมาณ พ.ศ. ๒๔๓๔) เรือมาแวะจอดที่ฮ่องกง พระองค์ท่านก็หลบหนีไปจากคณะเสียเลยๆ ไม่มีผู้ใดทราบว่าจะพระองค์เจ้าปฤษฎางค์หนีไปไหน เรียกได้ว่า เป็นการหลบหนีราชการ ท่านยังไม่ร้ายแรงเท่ากับคนที่พระองค์ตรัสสาบานว่า “เกิดชาติใดฉันใดขออย่าให้ได้เกิดมาในราชสกุลจักรี” เป็นคำกล่าวที่ขบขันสุดอย่างสุดขั้ว และเมื่อมาจากพระโอรสผู้ของพระองค์เจ้าปฤษฎางค์เช่นนั้น ก็สันนิษฐานได้ว่าเป็นคำกล่าวใน

๒๔
๒๕
๒๖
๒๗
๒๘
๒๙
๓๐
๓๑
๓๒
๓๓
๓๔
๓๕
๓๖
๓๗
๓๘
๓๙
๔๐
๔๑
๔๒
๔๓
๔๔
๔๕
๔๖
๔๗
๔๘
๔๙
๕๐
๕๑
๕๒
๕๓
๕๔
๕๕
๕๖
๕๗
๕๘
๕๙
๖๐
๖๑
๖๒
๖๓
๖๔
๖๕
๖๖
๖๗
๖๘
๖๙
๗๐
๗๑
๗๒
๗๓
๗๔
๗๕
๗๖
๗๗
๗๘
๗๙
๘๐
๘๑
๘๒
๘๓
๘๔
๘๕
๘๖
๘๗
๘๘
๘๙
๙๐
๙๑
๙๒
๙๓
๙๔
๙๕
๙๖
๙๗
๙๘
๙๙
๑๐๐

พระองค์นั้น
านเอาพระ
งโปรดตาม
พระองค์
เรื่องนั้นมา
กงไปเมื่อ
เด็จพระเจ้า
ล้าย ถวาย
เวลาที่
ลำแม่น้ำ
เป็นการเกิด
รับจ้างส่ง
ต่อมา
ากภูสหา
ได้เล่าไว้ใน
ปรากฏ
งของพระ
รัชกาลที่
ใช้ความ
งค์ทรงขอ
สุดยอดเม
รตามเส
ไปประเทศ
มาแจะจ
ะเสีย
/ไหน เรีย
ร้ายแรง
คนันโดย
กล่าวที่
องพระ
เค้ากล่าว

ขณะที่อารมณ์ทั้งรักทั้งแค้น แต่จะรักใคร่แค้นใครเป็น
เรื่องที่เกี่ยวข้องจะต้องสนนินฐานกันเอง คำกล่าว
ของพระองค์เป็นการกล่าวต่อหน้าบุคคลอื่น ความจริง
ทราบไปถึงพระกรรมของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
รัชกาลที่ ๕ จึงทรงกริ้วอย่างยิ่ง และมีพระราชดำรัสว่า
ถ้าแผ่นดินสยามนี้ยังเป็นของพระองค์ท่านอยู่จะไม่ให้
พระองค์เจ้าปฤษภูวงศ์มาเหยียบอีกเลย”๕

๑๔

“ครั้นได้จัดเครื่องอัฐบริวาร ฯลฯ สำหรับจะไป
บวช ส่งมาจากกรุงเทพฯ สละทรัพย์สินของแจกอ้ายเป็น
การบุญบ้าง ขายเล่ห์ขี้บ้าน เสร็จแล้วก็ลาออกจาก
ราชการ ไปบวชเป็นสามเณร เมื่อวันที่ ๕ พฤศจิกายน
ค.ศ. ๑๘๘๖ อยู่ในสำนักท่านสุภูติมหาเถรนายก ณ เมือง
ลังกา ก่อนเป็นการเอิกเริก สละตราเครื่องราชอิสริยา
ภรณ์ และเครื่องแบบแต่งตั้งตัวทหารและพลเรือน พระ
สุพรรณบัตร สัญญาบัตร ประกาศนียบัตร และบรรดาศ
เครื่องหมายเกียรติศักดิ์ เกียรติคุณ ทรัพย์สินสมบัติทั้งปวง
กระทำพินทุบูชาแล้ว หักบาปบวช ไม่กลับมาเกี่ยวกับ
การโลกอีกต่อไป แล้วจึงได้อุปสมบทในโบสถ์ในวัน
ที่... เดือนธันวาคม ค.ศ. ๑๘๘๖”

แม้เป็นสงฆ์แล้ว แต่ก็ดูเหมือนยังคงมีบุคลิกเป็น
นักเคลื่อนไหวอยู่เสมอ ถึงแรกที่ทรงทำก็คือ การจัด
การเตรียมรับเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัช
กาลที่ ๕ เมื่อคราวเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรกในปี
๒๔๕๐ ขณะเสด็จแวะเกาะลังกา และดูเหมือนว่าการ
นี้ทำให้ทรงคลายกริ้วลง ไปมากทีเดียว พระองค์เจ้า
ปฤษภูวงศ์ หรือ พระชินวรวงศ์ในเวลานั้นบันทึกไว้ว่า

“... ก็จัดการรับเสด็จพระราชดำเนินยุโรป
เวลาเสด็จแวะเกาะลังกา ได้สมพระเกียรติยศเป็นอย่าง
ดี เป็นที่พอพระราชหฤทัย จนโปรดเกล้าฯ ให้กลับเข้า
มาช่วยสมณกิจในกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส เมื่อเมษายน
ค.ศ. ๑๘๘๗ และได้ทำกิจการทั้งฝ่ายพระพุทธจักร์แล
อาณาจักร...”

๕ น.ล. ตูย์ ชุมสาย, เรื่องเดิม, หน้า ๓๕-๓๖.

ก็ย้ายพระพุทธรูปที่ทรงกระทำเป็นประการ
แรกก็คือ ขอให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่
๕ ทรงรับตำแหน่งเป็น โยมอุปถัมภ์ภักพระสงฆ์ทั้ง ๕
นิกายของลังกา คืออมรปริณิกาย, รามัญนิกาย และ
สยามนิกาย ๓ คณะ กับทั้งขอให้ทรงส่งคณะสงฆ์ธรรม
ยุติกจากไทยออกไปอุปสมบทให้พระสงฆ์ ๕ นิกายใหม่
จนซึกให้คณะสงฆ์ที่นั่นกับพระสังฆราชไทยทั้งหมด
ที่จริงในปีเดียวกันนี้ ทรงเดินทางไปพม่าเพื่อเจรจาให้
สงฆ์พม่ามาขึ้นกับสังฆราชไทยด้วย แต่สังฆราชแห่ง
พม่าขอเวลาประชุมสงฆ์ก่อน ในขณะที่พระชินวรวงศ์จำ
ต้องรีบกลับลังกา จึงเป็นอันว่าการเจรจากรณีล้มเหลว
ไปโดยปริยาย

งานที่ลังกานี้เป็นหนึ่งในงานหลาย ๆ สิ่ง
แสดงให้เห็นถึงความกระตือรือร้นใน “อารยธรรม” ของ
โลก ก็คือการเปิดโรงเรียนรับสอนเด็กอนาถาทิ้งชาย
และหญิง โดยเฉพาะหญิงนั้น ทรงเห็นว่าควรจะได้รับ
การศึกษาอย่างเท่าเทียมกับชายเช่นกัน การสอนนั้นสอน
ทั้งภาษาสิงหลและภาษาอังกฤษ กับวิชาอื่น ๆ ที่จำเป็น
อีก และเป็นการสอนฟรี โดยทรงถือตามแบบโบราณ
ที่ว่าเอาวัดเป็นโรงเรียน

ในบรรดางานหลาย ๆ อย่างที่ได้ทรงกระทำใน
ขณะเป็นภิกษุนี้ สิ่งหนึ่งที่จะได้กล่าวถึง ไม่ใช่ใน
ประเด็นว่าเป็นงานสำคัญหรือไม่สำคัญ แต่เป็นเรื่องที่
ทรง “อุทธรณ์” งานนั้นก็คือการเจรจากับอุปราช
อินเดียให้ส่งพระบรมสารีริกธาตุที่ขุดพบมาให้พระ
มหากษัตริย์ไทย ทรงบันทึกไว้สั้น ๆ ว่า

“... แลพระบรมธาตุก็ได้ทูลเกล้าฯ ถวาย ให้
ข้าหลวงออกไปรับเข้ามาบรรจุไว้ในพระเจดีย์ที่ยอดบรม
บรรพตจนกาลบัดนี้แล้ว ทั้งข้าหลวงก็ได้ไปสนทนากัน
ตามความคิดของท่านผู้นั้น สำเร็จผลอย่างไรก็แจ้งอยู่ใน
การที่ได้เป็นไปในชีวิตของท่านผู้ฉลาดนั้น แลพระ
องค์เจ้าปฤษภูวงศ์ผู้ขอใ้ฉันแล้ว”

อะไรคือเบื้องหลังของข้อความเหล่านี้? “ท่านผู
นั้น” หรือ “ท่านผู้ฉลาดนั้น” คือใคร? เกี่ยวข้องอะไร
กับการนี้? และทำไมพระองค์เจ้าปฤษภูวงศ์จะต้องกลายเป็น
เป็น “ผู้ขโมย”?

คำถามเหล่านี้อาจต้องใช้เวลาในการค้นคำตอบ แต่เรื่องที่ไม่ว่าจำเป็นต้องเสียเวลาค้นเลยก็คือ ข้าหลวงที่ออกไปรับพระบรมสารีริกธาตุคราวนั้นคือ เจ้าพระยา ยมราช (บัน สุขุม)

อีกส่งหนึ่งทศวรรษจะได้กล่าวถึงไปพร้อม ๆ กันก็คือ ทรงพบจารึกอักษรโบราณที่เนปาลอก ๒ ชั้น ได้แปลและส่งเข้ามา เวลารวมพิมพ์อยู่ในประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๔ ด้วยแล้ว

ในขณะที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ ยังทรงพระชนม์อยู่นั้น พระองค์เจ้าปฤษฎางค์ หรือ พระชินวรวงศ์ ทศานิกชนในลังกา ตลอดจนเจ้านายทางยุโรปให้การยกย่องนับถือมากทีเดียวเคยคิดกลับเมืองไทยอยู่ ๒ ครั้ง ครั้งแรกในปี ๒๔๔๐ เมื่อคราวรัชกาลที่ ๕ เสด็จประพาสยุโรปครั้งแรก ที่ไม่ได้กลับก็เพราะ

“เมื่อพระยาพิพัฒน์โกษา (ชาเวีย) ได้ออกไปคอยรับเสด็จรัชกาลที่ ๕ เสด็จยุโรปที่เมืองคอดัมโบใน ได้ไปทาแสดงความยินดีในการที่จะกลับกรุงเทพฯ ได้รับไปเรียบร้อยเจ้านายญาติมิตร จะส่งเงินมาให้จัดการกลับพระยาพิพัฒน์ฯ ก็ได้เรียบร้อยได้เงินจริง แต่หาได้ส่งออกไปให้ใหม่ (เพราะได้ทราบว่าจะไม่กลับ โดยจะต้องสึกกลับจึงเข้าใจว่าคงไม่มีปากเสียง) ข้ากราบทูลเสนาบดีผู้ไว้พระทัยของตัวว่า ได้ส่งเงินออกไปให้ แต่พระชินวรวงศ์เอาไปใช้ในการเที่ยวอินเดียเสียหมด เจ้านายขุนนายหลายองค์หลายท่าน ก็รับสั่งว่าได้ให้เงินพระยาพิพัฒน์ฯ แต่กระนั้นเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศยังทรงต่อว่าข้าพเจ้า เมื่อกลับเข้ามาลาศึกษาว่า “พระยาพิพัฒน์ เขาส่งเงินออกไปให้จัดการกลับก็เอาไปเที่ยวเสียเมืองอินเดียหมด” จะทูลอ้างหลักฐานอย่างใดก็คงไม่ลบล้างด้วยพระบาท รูปที่ทรงเขียนด้วยพระหัตถ์...”

อีกคราวหนึ่งคือในปี ๒๔๔๓ ทรงบันทึกการที่ไม่ได้กลับว่า

กำลังเตรียมจัดของจะกลับกรุงเทพฯ ก็ได้รับโทรเลขเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ จากกงสุลสยามเมืองโคลัมโบว่า ถ้ากลับมาจะรับนับถือว่าเป็นภิกษุไม่ได้ เพราะได้แถลงเรื่องพระบรมธาตุไว้แก่ข้าหลวง จึงได้เลิกเตรียมกลับเป็นเตรียมอยู่ แต่หาวัดที่เจียบสังัด

ไม่ได้ ทายกเชิญให้ไปปกครองเป็นเจ้าคณะวัดใหญ่ในเมืองโคลัมโบ...”

อย่างไรก็ตาม อีก ๑๐ ปีต่อมา พระองค์เจ้าปฤษฎางค์ หรือพระชินวรวงศ์ในฐานะพระเถรนอกแห่งลังกาก็มีโอกาสกลับมาเกิดเมืองนอนอีกครั้งหนึ่งเพื่อกำเนียงงานพระบรมศพของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ การกลับมาในครั้งนี้จะเป็นการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของพระองค์อีกครั้งหนึ่ง เพราะจะไม่ได้ออกไปหากจะมีแต่ชายชราตอง “กลับมาคอยความตาย ณ กรุงเทพฯ” อย่างที่ทรงเขียนไว้

๕

เมื่อได้ทราบข่าวการเสด็จสวรรคตของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ ก็ทรงฉิมจับปลงความเสียพระทัย และเมื่อได้ทราบถึงกำหนดการงานพระบรมศพแล้ว พระชินวรวงศ์ก็เตรียมตัวกลับเมืองไทย ทรงบันทึกว่า “พระสงฆ์แลหายก็ได้ตามไปส่งที่กันเสภาดูร่ำลากันในเรือเป็นอันมาก หวังกันว่าจะได้กลับมาโดยเร็ว...” แต่ความหวังของสงฆ์และพสกนิกรเหล่านั้นก็เบนอันล้มเหลว เพราะเมื่อกลับมาถึงเมืองไทยแล้วก็ทรงจำเป็นต้องสึก เพราะ

การทำต้องสึกนี้ ในส่วนขององค์เจ้าปฤษฎางค์เองนั้น ทรงกล่าวว่า

“... เป็นพยานปรากฏอยู่แก่ชนที่มิใช่ ป.จ. ปฤษฎางค์ไม่ได้คิดจะลาพรตในชาตินี้ แม้ไม่มีหน้าที่สักการแสดงความสัจจตัญญูแก่เวทีย ในการอันเป็นแห่งโอกาส ก็หากจะกลับเข้ามาต่อสกับพระยาสามารถคือต่อไปไม่ เพราะเกลียดชังความกตัญญู “ตามใจลือ” เหลือที่จะเกลียดจะกลัว และรักเป็นไทยรักชาติให้เหลือเกิน หลือ ปฤษฎางค์”

และในอีกตอนหนึ่ง เมื่อทรงลาสิกขาบทแล้ว ทรงบันทึกไว้ว่า

“เมื่อลาอุปสมบทแล้ว ได้ไปเฝ้ากรมหลวงดำรงพาไปถวายบังคมพระบรมศพบนพระมหาปราสาท

ใจสร
เจ้าอม
ได้แก่
ได้พระ
เกิดชา
มาเสีย
กรมท
สมทบ
กลับไป
อ้างอ
รับส่ง
เข้าสม
“ตีมี
ได้ เว
ข้าวกั
ลงไป
บารมี
๕ ๕
เขมร
ไม่ได
จำนวน
ได้มา
การศึก
๕ ๕
กรุงน
ประภ
เล็กข
โอนศ/
ไม่ได
สัดย
ทิดน
๕ ๕
กเป็น
กรมท
ปฤษฎ
เลยเป

ดิใหญ่ใน
ระองค์เจ้า
พระนาง
ครั้นที่
เจ้าพระเจ
การเปลือ
จะจะไม่
ชราชที่ต
ทรงเชย
งพระบาท
เจ็บลง
นคการ
กลับเมือง
ามไปส่ง
กันว่าจะ
มและท
มาดังเม
าปฤษ
มี ป.จ.
มมหน
อนเบน
ระยาม
ตามใจ
ษรภชาติ
บาทแล้ว
ผลงการ
เวลา

ใจเสว้าสีกเหลือน ท้องกลับเวลาค่ำ โปรดให้หม่อม
เจ้าอมรสมรลักษ์ในกระ ทรวงวังหา ไปถวายพระเพลิง
ได้แต่วางรูปเขียนบูชาเพราะเจ้าพนักงานไม่ยอมให้จุด
ได้พระบรมโกษฐ์ เลยเขียนกระดาษพันรูปเขียนไว้ว่า
เกิดชาติใดจนใดให้ได้เป็นข้าเจ้านั้น ขอบยาให้มัสต
มาเถยถักนระหว่างกลางเช่นชาตินเลย”

และ . . .

“ภายหลังเสร็จงานพระบรมศพแล้ว ได้ไปเฝ้า
กรมหลวงเทเวศร์ฯ อีก ขอให้ทรงพระเมตตาจัดการอุป
สมบทให้ใหม่ แล้วส่งกลับไปลังกา ก็รับสั่งว่าถ้าจะ
กลับไปลังกาละก็อย่ามาพูดกันเลย จิตแจ้งเอาเองเกิด
ถ้าอยู่จึงค่อยมาพูดกัน ไปเฝ้ากรมหลวงดำรงฯ อีก ก็
รับสั่งแนะนำให้อยู่ อย่าให้กลับ ทรงรับจะอุปการะ ไป
เฝ้าสมเด็จพระเจ้าฟ้าวังบูรพาฯ ก็รับสั่งโคลงพระเศียรว่า
“เต็มที เมื่อพระพุทธเจ้าหลวงยังอยู่ไม่เข้ามาจะได้ช่วย
ได้ เวลานี้ไม่ไหว” เห็นท่าไม่ได้การ เกรงจะมีภัย ทั้ง
ข่าวก็ลือกันว่า เจ้าพระยายมราชคอยจะจับตัว จึงได้ตก
ลงไปเฝ้ากรมหลวงเทเวศร์ฯ ใหม่ ยอมรับอยู่ฟังพระ
ขรม . . .”

ชีวิตในชั้นปลายของพระองค์เจ้าปฤษภูวงศ์กลายเป็น
ชีวิตของชายพรายาจนคนหนึ่ง เพราะนอกจากจะ
ไม่ได้ทำราชการอย่างพิเศษหาเลยอย่างข้าราชการ
จำนวนมากในเวลานั้นแล้ว ข้าราชการเงินทองที่มีอยู่และ
ได้มาในขณะที่เป็นภักษุ์ทรงอุทิศไปในการศาสนาและ
การศึกษาต่างจนหมด และเมื่อกลับมาอยู่เมืองไทยใน
ครั้งนั้นยัง “ได้เกิดเป็นความเรื่องมรฎกหม่อมเจ้าหญิง
ประภาฯ เป็นพิหวับ แลมารดาบุญธรรมที่ได้เลี้ยงมาแต่
เล็กจนเลยจับหายบ่นไปตลอดถึงส่งของแลที่คืน ที่ได้
โอนฝากไว้เมื่อเวลาบวชอยู่ลังกา เพราะเป็นคดีพิเศษ
ไม่ได้อยู่ในกฎหมายอะไร คดีที่ได้ฟ้องร้องกันขึ้น ศาล
สถิตย์ยุติธรรมได้ตัดสินเสร็จ จนสั่งให้โอนกรรมสิทธิ์
ที่ดินให้พระองค์เจ้าปฤษภูวงศ์ปกครองมาหลายเดือนแล้ว
ก็ยังไม่ขึ้นใช้ไม่ได้ เพราะศาลพิเศษอยู่เหนือศาลยุติธรรม
กรมหลวงสวัสดิ์ฯ ทรงรับสั่งว่า คิดเรื่องนี้ พระองค์เจ้า
ปฤษภูวงศ์ไม่ได้รับ Justice หรือ Equity เลย ข้าพเจ้า
เลยเป็นหนี้สินรุงรังมาจนบัดนี้ . . .”

และทรงกล่าวว่า “ได้ช่วยเอาเจียรโลหิต โดย
ความโหม้นศเศว้าสลดใจด้วย เรื่องมรฎก อาการหนัก
อยู่ ๒ ปี โดยไม่มีพยานหลักฐาน หมดหวังทุกอย่าง
ได้อาศัยพระกรุณากรมหลวงราชบุรีฯ ประคับประคอง
จึงไม่ต้องกินบ่อนอนนวัต แต่คงไม่รู้สีกว่าอยู่เมือง
มารดร”

อย่างไรก็ตาม การที่กรมหลวงราชบุรีฯ ทรง
อุปการะนิกเป็นแต่เพียงส่งที่เข้ามาจัดเวลาของความ
ทุกข์อยู่ชั่วคราวเท่านั้น เพราะเมื่อกรมหลวงราชบุรีฯ
สิ้นพระชนม์ลง ผู้รับมรดกก็เรียกที่บ้านคน โดยอ้างว่า
กรมหลวงราชบุรีฯ ยกประทานให้อาศัยตลอดพระชนม์
ของพระองค์เท่านั้น ไม่ใช่ตลอดพระชนม์พระองค์เจ้า
ปฤษภูวงศ์ เมื่อเป็นเช่นนั้น ส่งเคยทพระองค์เจ้า
ปฤษภูวงศ์จะทำใดก็ก่อ ถวายหนึ่งสักราบบังคมทูล
พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวขอรับพระราช
ทานอาศัยบ้านหลวงอยู่ แต่ “ครั้นทูลเกล้าฯ ถวาย
หนึ่งสัขอรับพระราชทานอาศัยบ้านหลวงแม่เล็กน้อยอยู่
ให้ความมรฎก ๒-๓ ฉบับ เจ้าหน้าทักหาทูลเกล้าฯ
ถวายให้ไม่” ที่สุดก็ทรงต้องกลับมาขออาศัยบ้านที่เป็น
มรดกเดิมอยู่ต่อไป

ในช่วงเวลานี้ ทรงตั้งข้อกังขาถึงชีวิตของพระ
องค์เองว่า

“อะไรเป็นเหตุ อะไรเป็นขมขลย จึงมีกรรมปฐ
แต่งเช่นนี้ นานวันจฉยโดยปราศจากอดดี เพราะเหตุที่
แต่ชาติหน้าชาติเดียว ไม่สัมพันธ์ผลเป็นอนชาติ ที่ไม่มีเหตุ
มาผลกม ทัมเหตุไม่ได้รับผลกม เช่นนั้นเป็นอย่างไร
?”

๖

เมื่อประสบกับสภาพเช่นนี้ และไม่มีโอกาสได้
ใช้ความรู้ความสามารถเข้ารับราชการอีก ก็ทรงหาเลี้ยง
ชีพด้วยการรับจ้าง สอนภาษาอังกฤษและเขียนบรรณา
ธิการหนังสือพิมพ์

ในเรื่องที่ทรงเบ็ดการสอนภาษาอังกฤษนี้ หาได้
มีกล่าวไว้ในบันทึกประวัติย่อๆ เล่มนี้ไม่ อาจจะเป็น

ด้วยว่าทรงสอนอยู่ไม่นาน ไม่เป็นชนเป็นอันอะไร มีหน้าข้างคนมาสมัครเรียนอยู่เพียงคนเดียว บุคคลผู้นั้นคือ นายขง ข้าราชการใหม่ของกรมศุลกากร ผู้ซึ่งต่อมาจะเป็นที่รู้จักกันว่าเป็นปราชญ์คนสำคัญคนหนึ่งของไทย พระยาอนุমানราชชน

ท่านเจ้าคุณอนุมานฯ เรียนอยู่ไม่นานก็เลิกไป (เรื่องการเรียนรู้ภาษาอังกฤษกับพระองค์เจ้าปฤษฎางค์นี้ ท่านเล่าไว้อย่างค่อนข้างละเอียดในหนังสือชุดพิมพ์ความหลัง เล่ม ๒) และกีดกันเหมือนว่าจะไม่มีใครไปสมัครเรียนอีก เป็นอันว่าการเปิดสอนภาษาของพระองค์ต้องเลิกกันไปโดยปริยาย

นอกจากจะเปิดสอนภาษาอังกฤษเพื่อหารายได้เลี้ยงชีวิตแล้ว ได้ทรงไปรับจ้างพระอรรถการประสิทธิ์เจ้าของหนังสือพิมพ์ "สยามออบเซอร์เวอร์" เป็นบรรณาธิการแผนกไทย (ก.ศ.ร. กุหลาบ เมื่อก่อนออกสยามประเภท ก็เคยรับหน้าทีเช่นกัน) แต่ทรงทำอยู่ได้ไม่นาน "ได้ถูกไล่ออก เพราะรักชาติเกินไปกว่าพูดด้วยปาก ไปค้าฝรั่งแลพม่าที่ประพฤตินั้นพระบรมเดชานุภาพ บทกฎหมายแลระเบียบอารยประเทศ ครั่งเสด็จเสียบพระนครทางชลมารค ลงในคำนำหนังสือพิมพ์"

หนังสือพิมพ์ออกเล่มหนึ่งทีทรงเป็นบรรณาธิการก็คือ "เนชั่นแนล รีวิว" แต่หนังสือเล่มนั้นก็ถูกทางรัฐบาลสั่ง "ห้ามไว้" แทนพิมพ์ในเวลาต่อมา

เมื่อได้กล่าวถึงความเป็นบรรณาธิการหนังสือพิมพ์ของพระองค์เจ้าปฤษฎางค์แล้ว สิ่งหนึ่งทีควรจะได้กล่าวเสียด้วยก็คือ เรื่องเสรีภาพของหนังสือพิมพ์ในรัชสมัยของรัชกาลที่ ๖ เพราะล่อกันอยู่ว่า ในช่วงนั้นทรงลดพระองค์ลงมาตอบโต้ความคิดเห็นกับผู้ที่ไม่เห็นด้วยโดยไม่ถือพระองค์เลย กรณีสำคัญก็คือเรื่องทรงตอบโต้กับ "โศกนวิศาล"

และก็ในวันที่ที่ประวัติย่อๆ เล่มนี้เองที่เราได้ยื่นได้ฟังสิ่งที่ไม่เคยมีใครพูดถึงมาก่อน นั่นก็คือ ในขณะที่ "อัสวหา" กำลังตอบโต้ความคิดเห็นของ "โศกนวิศาล" บนหน้าหนังสือพิมพ์ในฐานะของสามัญชน

๖ ม.ล. มานิจ ชุมสาย, เรื่องเดิม, หน้า ๒๖๖.

คนหนึ่งนั้น ในส่วนของทางราชการเองก็กำลังสับสนและหาตัวอยู่ว่า ใครคือ "โศกนวิศาล" ผู้ไม่ยอมลดราคา

สอกลกันนี้ ทั้งที่รู้กันอยู่ว่า "อัสวหา" เป็นใคร

เราไม่ทราบว่าเป็นใคร แต่ในพระราชบันทึก

"ขอความเมตตา" ซึ่งเป็นพระราชหัตถเลขาที่ทรงส่ง

ไปลงในหนังสือพิมพ์ไทย มีความตอนหนึ่งว่า "ข้าพเจ้าทราบนิสัยของบุคคลผู้นั้นอยู่แล้วว่าเป็นอย่างไร

(โดยเหตุที่ข้าพเจ้ารู้จักตัวเขาเอง และได้เคยร่วมสนุกเล่นตลกของเขาอยู่) ข้าพเจ้าทราบอยู่ว่าบุคคลผู้นั้น

ได้มีความคิดริเริ่มอะไรได้เองตามใจ กงต้องคอยให้

ใครเขาออกความคิดก่อนแล้วจึงเก็บเอาไปล้อเล่นหรือ

บิดความเล่น เพื่อสำแดงวิชาจำอวดของเขาเช่นนั้นเสมอ

และเขาได้เคยเขียนเรื่องไปลงในหนังสือพิมพ์บ่อยเป็นครั้งคราว โดยใช้นามต่าง ๆ"

บางทีในขณะที่ทรงมีพระราชหัตถเลขาฉบับนี้

ทรงทราบแล้วก็เป็นที่ได้ว่า "โศกนวิศาล" ตัวจริงก็คือ

พระยาวิญญูสุนทร แต่ว่า ก่อนหน้านั้นเขาทำรัฐบาลจับตัว

คูดูกักพระองค์เจ้าปฤษฎางค์!

เพราะทรงบันทึกไว้ว่า ถูกเสนาบดีกระทรวง

เรียกตัวไปไต่สวนเรื่อง โศกนวิศาล ออกจะน่าเสียดาย

อยู่ก็คือ ไม่มีการพิมพ์เอกสารการสอบสวนครั้ง

ออกมาอย่างที่เคยทำกันในกรณีของนาย ก.ศ.ร. กุหลาบ

มีละนั้นแล้ว เราคงจะได้เห็นท่าทีที่แท้จริงของรัฐบาล

ที่ติดต่อในหนังสือพิมพ์ในสมัยนั้นมากกว่านี้ และแน่นอน

ข้อสรุปง่าย ๆ บางอย่างคงจะไม่เกิดขึ้นได้อย่างที่

มีอยู่เวลานั้น นับจากปี ๒๔๕๕ มาจนถึงปี ๒๔๖๖ เป็นเวลา ๑๒

ปี นอกจากที่ได้อ่านมาข้างต้นนั้นแล้วก็ดูเหมือนว่าจะ

ไม่ได้ทรงทำอะไรเป็นชนเป็นอันออก แต่อย่างไรก็ตาม

ในปี ๒๔๖๖ ก็ทรงได้มีโอกาสเข้ารับราชการอีกครั้งหนึ่ง

ในกระทรวงการต่างประเทศ ทรงบันทึกไว้ว่า "ใคร ๆ ที่รู้จักข้าพเจ้าจริง ๆ และรูปร่างหน้าตา

ย่อมจะมีความพิศวงเห็นประหลาดหาหน้อยไม่ ที่ข้าพเจ้า

มาตายด้านอยู่ ๑๒ ปี ห้ามกิจการอันใดที่ควรจะได้

๑ ศ. วสันตเสรษฐ, เรื่องเดิม, หน้า ๕๔๑.

รับคล้อง
คือกรม
โศกนวิ
ได้ นอ
กรมพระ
โศกนวิ
บังคับทูต
ราชานู
คำประเ
ก
ที่ทรง
รัชกาล
๕ หน้า
พระองค์
ถึงคนมา
น้อยของ
จึงส่ง
ไม่ถึง
หมอนา
ที่ปุจะ
ความร
จึงขาด
และ
ความรู
สายจะ
ที่ทรง
ไม่เหมือน
แ
กรมพระ
กับพระ
ปฤษฎางค์
"โ
กระทรวง
โศกนวิ
จึงเห็น
ถึงพระ

กำลังสืบเสาะ
ยอมลดรา
เป็นใคร
ราชหรือไม
ระราชันที
ลชาที่ทรง
หนึ่งว่า
าเป็นอย่าง
เคยรู้รส
าบกลุณ
งต้องคอย
ปล้อเล่น
องเขาเช่น
ังส้อมห
บาลบับ
ตัวจริง
รับบาล
ักทรง
อกจะนำ
อบสอน
ศ.ร. ก
งของรัฐ
และ
งได้อ
เป็นเวลา
ูเหมื่อน
อย่าง
เรอก
ว่า
อูบ
ไม่
ใดที่

รับล่องพระ เชนพระคุณชาติตามความรู้และคุณเคยแก้
กิจการมาในทางหนึ่งทางใดไม่ แล้วไม่มีมูอะไรที่จะ
โผล่ขึ้นรับราชการในกระทรวงต่างประเทศก็มาโผล่ขึ้น
ได้ นอกจากที่จะเห็นว่า สมเด็จพระเจ้าพระบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาเทวะวงศ์ฯ ทรงเปลี่ยนพระนิสัยล่อเครื่องใน
“โมโต อปมาโทโหติ” ของพระองค์ท่าน จึงกล้ากราบ
บังคมทูลในรัชกาลราม ๖ ขอรับพระราชทานพระบรม
ราชานุญาต ให้ข้าพเจ้าเข้ารับราชการในกระทรวงการ
ต่างประเทศ ...”

การเข้ารับราชการครั้งนั้น ในสารบาญเรื่องเล่ม
๓ ที่ทรงเตรียมจะเขียนนั้น ตั้งชอตอนว่า “เรื่องเข้า
รับราชการแทนกันๆ ในกระทรวงการต่างประเทศครั้งที่
๔ หนเดราบับไปเอาโพรกไล่ลวด” “หนเดรา” ที่จับ
พระองค์ซึ่งทรงเป็น “ปู่เอาโพรก” ไต่ลวดขึ้นทงหมาย
ถึงคนบางคนที่คอยจ้องจะจับผิดพระองค์อยู่เสมอ (ตาม
นัยของนิทานที่ว่า ชายคนหนึ่งอยากกินปูแต่กลัวบาป
จึงเสี่ยงอธิษฐานว่า ถ้าปูตัวนั้นถึงขนาดแล้วจึงจะกิน ถ้า
ไม่ถึงก็จะปล่อยไป แล้วก็จับปูเดินไต่ไม่ทำพาดเหนือ
หมอนี่เด็ด พอปูผ่านไปไต่เที่ยวหนึ่ง ก็ว่า ยังไม่แน
ว่าจะถึงขนาดหรือยัง ต้องลองดูใหม่ ลองจนปูทง
ความร้อนไม่ไหวตกลงในหมอนี่เด็ดคนนั้น เป็นอนันว่าปู
ถึงขนาดอย่างแน่นอน และคนกินก็สบายใจว่าไม่บาป)

แต่พระองค์เจ้าปฤษฎางค์ ไม่ได้ให้รายละเอียด
เกี่ยวกับตัว “หนเดรา” ไว้ในเล่ม ๑ นี้ ทรงกล่าวแต่
ความรู้สึกถึงการได้เข้ารับราชการใหม่น่าว่า “เหลือที่จะ
สายจะบ้ายเพราะเป็นเวลาจวนตะวันตกดินเสียแล้ว ไม่
มีหวังที่จะทำคุณประโยชน์ให้แก่ชาติได้ โดยไร้โอกาส
ไม่เหมือนครั้งนั้น ทั้งเป็นการไปแฝงอยู่เงียบๆ ด้วย”

และสาเหตุของการที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาเทวะวงศ์ฯ ทรง “กล้า” กราบบังคมทูล ขอ
รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พระองค์เจ้า
ปฤษฎางค์ได้กลับเข้ารับราชการอีกครั้งหนึ่งนั้น ก็คือ
“เรื่องประหลาดที่ข้าพเจ้าได้เข้ารับราชการใน
กระทรวงการต่างประเทศเมื่อ สายเสียจนเกินแล้ว” นี้
ใครจะเห็นอย่างไรก็ตาม แต่ข้าพเจ้าต้องเห็นว่า เทพเจ้า
สังหรณ์ดีลพระทัยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์ฯ ทรงจัด

ให้ข้าพเจ้าเข้ารับราชการ โดยทรงรู้สึกพระองค์อย่าง
“วิโมสเนสส์” ที่มีได้ทรงอุปการะคงได้ทรงรับรองสัญญา
ไว้เมื่อได้ไปทูลยอมอยู่กรุงเทพฯ ไม่คิดกลับไปลังกา ให้
สมกับที่ได้ทรงปฏิญาณไว้เฉพาะพระพักตร์พระมหามณเ
รัตน์ปฏิมากรแก้วมรกตว่า จะนับถือกันและกันว่าเป็น
ภราตามหามิตร จึงได้ฝ่าฝูคลุ่นลม จัดรับข้าพเจ้าเข้า
รับทำการในกระทรวงการต่างประเทศเสียก่อนหมด
โอกาสที่จะทำตามสัญญาช่วยข้าพเจ้าฉันมิตรในเวลา
ตกยากได้ เพื่อจะให้ข้าพเจ้าได้มีทางเลี้ยงชีพพอสมควร
ในเวลาที่ยวนตะวันตกดินอยู่แล้ว หากจะให้ข้าพเจ้าทำ
กิจการอื่นใดให้มีคุณประโยชน์อะไรกว่าไปนั่งขีดๆ
เขียนๆ อยู่พอได้รับเงินเดือน เช่นคนบ้า ใบ้ บอด
หนวก ...”

งานใหม่ที่ทรงรับหน้าที่ทำนอกรวมหนังสือราชการ
การแต่งขึ้นเป็นหนังสือประจำปี ซึ่งแต่เดิมได้จ้างฝรั่ง
มาทำ แต่เมื่อกลับเข้ารับราชการครั้งนั้น ได้เพียงบพิเศษๆ
เท่านั้นก็ “พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้คัดออก
ตามเสนาบดีร้องขอ เพื่อประหยัดพระราชทรัพย์”

ทรงกล่าวไว้ในตอนหนึ่งว่า
“อนิจจา! ข้าพเจ้ารับราชการ ทำหน้าที่แทนนาย
เม็กเกนซี ที่ได้จ้างมาเขียนหนังสือ “ตะเตตตะเมนต์-
สเยียร์บุค” ที่มาลอยนวลอยู่ไม่ได้เขียนอะไรไว้ตั้ง ๒ ปี
จนต้องส่งกลับไปบ้านเมืองของเขาเสีย ไม่ทันนับวันได้
ถ้วนนิ้วมือ สมเด็จพระเจ้าเทวะวงศ์ฯ ก็เสด็จหนี
ไปสู่โลกทิพย์เสีย ทั้งข้าพเจ้าไว้ในอ่าวสยามที่กำลัง
ทะเลคลื่นคลุ่นลมจัดให้ขัดตะบัตตะไป ขาดพวงขูชีพ
และเรือขูชีพที่จะช่วยให้ตลอดรอดฝั่งได้ คุณครูพระ-
เจ้าพญาเชอกรมหลวงราชบุรีฯ ได้ทั้งข้าพเจ้าไว้เมื่อเสด็จ
หนีไปสู่โลกที่สงบสันติภาพเสีย ขาดผู้อุปการะบ้องกัน
ภัยอันจะมีมาจากศัตรูผู้ มีหินชาติเป็นนิสัย ข้าพเจ้ารู้
สึกว่าหัวใจเข่นนี้แล้ว จึงได้คิดหาหนทางอื่น ยังมีหน
ลำเร้วพ้อมโอกาสขันมี “ก๊ก” มาปรองกับข้าว ทั้งเผ็ด
ทั้งร้อนชะยอกไม่เข้า ภายไม่ออก ก็เลยถูกคลุ้ย รุน
ออกจากราชการ ทั้งยังหุตาสติร่างกายก็ยังบริบูรณ์ด้วย
แต่อย่าข้าพเจ้าได้แก่กว่าท่านไปรมินิคเตอร์แคลดสตัน
เมือเป็นอนักรมหาเสนาบดีไปอีก ๒ ปี จึงแก่ขราโดย

ตามบท
ทรงสนพระ
๒ พระรา
หนังสือ
ไว้ใน
านบำรุง
ระเทศ
“กระ
กาลที่ ๕
วังแรกๆ
หนึ่งของ
ระองค์
ว่า
ผู้ใกล้
เป็นคน
ในท
รงเป็น
วามไม่
ยอย่าง
เข้า” ภา
ดักล่าว
ายพระ
ะบาท
การปก
ระหว
ที่ ๖
ของพระ
วิไทย
ส.บ., ๒๕๖๖

เปลี่ยนแปลงการปกครองเสียใหม่นั้น เขาใจว่าจะเป็น
ที่ชนะที่ได้เกิดขึ้นเมื่อออกไปรับราชการเป็นราชทูตที่
ยุโรปแล้ว บางทีในครั้งที่ออกไปศึกษาวิชาการที่อังกฤษ
นั้นอาจจะได้ทรงได้รับอิทธิพลทางความคิดเกี่ยวกับลัทธิ
ประชาธิปไตยมาบ้างแล้วก็เป็นได้ แต่ก็ไม่มีหลักฐานที่
จะระบุให้เราเห็นได้ ส่วนการที่ได้ปฏิบัติหน้าที่ราชทูต
นั้น ย่อมจะทำให้เห็นความเป็นไปเกี่ยวกับการเมือง
ระหว่างประเทศเป็นอย่างดี โดยเฉพาะทำให้ทรง
ประจักษ์ความจริงว่า การทำสัญญาไมตรีกับต่าง
ประเทศนั้น ที่จริงหาได้มีผลอะไรไม่ ในตอนหนึ่งของ
คำกราบบังคมทูลฯ นั้นก็ได้ทรงกล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

“อนึ่ง ทว่ากรุงสยามมีสัญญาทางพระราชไมตรี
ต่อประเทศนั้นๆ จะเป็นที่ยกกันกีดขวางต่างประเทศ
แยกเขี้ยวได้ก็หาไม่ ประเทศจีนได้สัญญากับต่าง
ประเทศทั้งหมดเหมือนกัน แลในสัญญาอเมริกันซึ่งมี
ชื่อว่า อเมริกันจะช่วยเหลือกันไกลเกลียดเมื่อเวลาที่มิเข้า
ใจมาข่มเหง ครั้นบัดนี้มีเข้าจริง อเมริกันก็มีได้ช่วย
ฤๅสัญญากับประเทศทั้งปวงก็มีอาทิคุ้มครองก็ได้”
สัญญาที่ต่างกันประเทศนั้น เป็นเครื่องบ่งชี้
การค้นไต่แต่ในครั้งแรกเท่านั้น เพราะถ้ากรุงสยาม
มิได้ยอมรับทำสัญญาให้ผลประโยชน์แก่ต่างประเทศเสีย
แต่เดิมแล้ว ก็คงจะเข้รบบ่มกกันให้ทำจนได้ ถ้ามิทำก็
ลงจะต้องเสียบ้านเมือง”^{๑๐}

ในพระราชดำริที่ตอบความเห็นของผู้จะให้
เปลี่ยนแปลงการปกครองแผ่นดินนั้น แม้ว่าทรงชอบ
พระทัยที่ได้มีการเสนอความคิดเห็นกันมาดังนี้ แต่
โดยความจริงนั้น ทรงขัดพระทัยในพระองค์เจ้า
ปฤษฎางค์มาก เพราะอย่างน้อยที่สุด ที่มาของการกราบ
บังคมทูลฯ นี้ ก็มาจากพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์
ที่ทรงมีไปถึงพระองค์เจ้าปฤษฎางค์เพื่อทรงปรึกษาเรื่อง
การป้องกันประเทศ หลังจากที่พระองค์เจ้าปฤษฎางค์
ได้รายงานข่าวเกี่ยวกับเรื่องอังกฤษยึดพม่าเข้ามา ซึ่ง
พระองค์มิได้มีพระราชประสงค์จะให้พระองค์เจ้า

^{๑๐} ข้อหานี้ สมหาณิกและ ขติยา วรรณสูตร (ผู้รวบรวม),
เอกสารการเมืองการปกครองไทย (กรุงเทพฯ : โครงการ
ตำรา, ๒๕๑๘), หน้า ๕๖.

ปฤษฎางค์นำไปเปิดเผยกับบุคคลอื่นอีก แต่อย่างไรก็
ตาม ไม่ว่าจะขัดพระราชหฤทัยเรื่องการนำเอาเรื่องที่มี
พระราชประสงค์จะให้เป็นส่วนพระองค์ไปเปิดเผย
หรือว่าจะทรงขัดพระราชหฤทัยเพราะเนื้อความของคำ
กราบบังคมทูลที่เรียกร้องให้ทรงลดพระองค์ลงมาเป็น
พระมหากษัตริย์ภายใต้รัฐธรรมนูญ ในส่วนของพระองค์
เจ้าปฤษฎางค์เอง แม้จะเป็นผู้ริเริ่มคิดในการเข้าขอถวาย
ความเห็นนั้น แต่ก็ดูเหมือนจะไม่มั่นใจพระทัยนัก ในเวลา
ที่เขียนประวัติย่อๆ นี้ก็ทวนกลับไปมองการกระทำอัน
นั้น (คือ การเข้าขอใน “คำกราบบังคมทูลให้จัดการ
เปลี่ยนแปลงการปกครองแผ่นดิน”) ด้วยเห็นว่าเป็น
ความผิดของตนเอง ดังได้บันทึกไว้ว่า

“... ข้าพเจ้าได้นำพระราชหัตถเลขาและคำ
กราบบังคมทูลไปประชุมพระเจ้าอนงยาเชอทั้ง ๓ พระ
องค์ แลข้าราชการผู้ใหญ่ในสถานทูต ทั้งที่ประจำ
สถานทูตกรุงลอนดอนแลปารีส (รวมทั้งพระเจ้าอนงยา
เชอ พระองค์เจ้าโสมบดินทร์ ผู้เป็นที่ปฤติราชการ
ทูตลอนดอน แลพระองค์เจ้าสวัสดิ์ด้วย) เพราะพระ
องค์ท่านเป็นพระราชวงศ์ผู้ใหญ่ทั้งนั้น ย่อมรอบรู้กิจ
ราชการบ้านเมืองสูงกว่าพระองค์เจ้าปฤษฎางค์ ก็ได้ตกลง
กันเป็นอันจะทูลเกล้าฯ ถวายความเห็นร่วมกัน รับผิดชอบ
ด้วยกัน ซึ่งเป็นความเห็นของพระองค์สวัสดิ์โสมภ
โดยมากขอ ข้าพเจ้าเป็นผู้รวมเรียบเรียง กรมหมื่น
นเรศวรฯ พระองค์เจ้าโสมบดินทร์ฯ พระองค์สวัสดิ์
เป็นผู้แก้ไขเปลี่ยนแปลงเพิ่มเติมเสร็จแล้วก็พิมพ์ด้วย
เครื่องพิมพ์หินตะไบ ๔ ฉบับ สำหรับส่งเข้าไปให้
สมาชิกสโมสรหลวง สุดแต่จะมีผู้ใดเต็มใจลงนามร่วม
เห็นห้องด้วย ทูลเกล้าฯ ถวาย ๑ ฉบับ สำหรับทูลเกล้าฯ
ทูลลงนามทูลเกล้าฯ ถวาย ๑ สำหรับสำนักทูตทั้ง ๒
เมือง สำนักละ ๑ ฉบับ ให้นายเสนีย์ หุ้มแพร นำเข้า
ไปทูลเกล้าฯ ถวายแลชักชวนผู้อื่นให้ลงนามด้วย

เรื่องนั้นเมื่อได้ดำริถึงเหตุผลที่ได้เป็นไปเนื่องจาก
เรื่องถวายความเห็นร่วมกันเป็นทางเปิดเผยแล้วภายหลัง
จึงได้คิดว่า ลึกกว่าได้คิดผิดไป... แต่มารู้สึกโทษต่อเมื่อ
พ้นเวลาที่จะยังตัวได้เสียแล้ว”

ข้อความตอนนี้อาจแสดงให้เห็นถึงความคิดของพระองค์เจ้าปฤษฎางค์ได้ว่า ทรงเชื่อมั่นในระบอบประชาธิปไตยเพียงไร ทรงเสียพระทัยในการที่ได้นำพระราชหัตถ์เลขาส่วนพระองค์ไปเปิดเผยมากกว่าที่จะทรงยืนยันในความเห็นเรื่องการเปลี่ยนแปลงการปกครองต่อไปได้ จริจยอยู่ในที่ส้นะของพระองค์แล้วอาจเป็นการไม่สมควรเลยที่ทรงกระทำเช่นนั้น (คือนำพระราชหัตถ์เลขาส่วนไปเปิดเผย) แต่เราไม่ควรจะประเมินบทบาททางประวัติศาสตร์ของพระองค์ด้วยสาเหตุนี้ แต่ควรจะดูจากว่า หลังจากนั้นแล้วได้ทรงทำอะไรที่เกี่ยวกับระบอบประชาธิปไตยหรือไม่ การที่ทรงเสียพระทัยในการกระทำอย่างหนึ่ง ก็กับความเชื่อมั่นในความเห็นที่ทรงเสนอ เราควรจะแยกออกจากกัน

ทรงยืนยันความเชื่อมั่นในความเห็นนั้นเพียงใด? อาจจะไม่ยุติธรรมที่เราจะกล่าวว่ นับแต่เกิดเหตุการณ์นี้ ก็ทรงยึดความเห็นว่าท่านนั้นเสียโดยสิ้นเชิง เพราะอย่างน้อยที่สุด เรายังไม่ทราบว่ ทรงได้ทำอะไรอีกจนถึงต้องไปอยู่ลี้ภัย นอกจากนั้นผลงานด้านอื่นๆ ก็ควรจะได้นำมาประเมินค่ากันด้วยเช่นกัน

บางทีจะไม่เป็นเรื่องยากเลยที่จะดูว่ทรงมีทัศนคติที่ก้าวหน้าแค่ไหนเพียงไร หากว่าทรงสามารถนิพนธ์พระประวัติย่อๆ เล่ม ๒,๓ ออกมาได้ว่อย่างว่ทรงหวังแต่อย่างว่ไรก็ตามก็เป็นแต่เรื่องสมมติเท่านั้น

อีกเรื่องหนึ่งก็คือเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างพระองค์เจ้าปฤษฎางค์กับพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๖

จากพระประวัติที่สดุดีแล้ว ดูเหมือนว่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๖ จะไม่ค่อยทรงโปรดพระองค์เจ้าปฤษฎางค์นัก ในหนังสือ “แถมที่ ๑๒” ซึ่งบันทึกภาพผนวกของประวัติย่อๆ เล่มนี้ เมื่อทรงกล่าวถึงการที่จะได้กลับเข้ารับราชการในกระทรวงการต่างประเทศอีกครั้งหนึ่ง ทรงกล่าวว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์ว่ “กลัวกราบบังคมทูลในรัชกาลราม ๖ ขอรบ้พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ข้าพเจ้าเข้ารับราชการ...”

ทำไมจึงต้องทรงใช้คำว่า “กลัว”

“เพราะใครๆ ที่มีคนบำเอนแล้วยอมจะทรามอยู่แก่ใจว่ ข้าพเจ้าเป็นผู้หนึ่งในจำกั๔ แห่งสมาชิกร่วมปฏิญาณ เป็นราชองครักษ์ลับของปฐมสยามมกุฎราชกุมาร พระองค์ที่พระสยามเทวราชได้เชิญเสด็จให้จ้ดีไปสู่สวรรค์เสีย . . . และโดยเหตุที่ข้าพเจ้าไม่ปากเสียง โดยไร้ฐานะที่จะพูด จึงต่างคนก็ต่างข้หน้าเอาว่ “นี่แน่ อ้ายตัวการเจ้าปฤษฎางค์ความคิด” จะดลัสิทธิ์ “ลิมิตเกลม” และโอกาสของผู้อื่นเสียหมด พวกองครักษ์กันเองก็เลยถือโอกาสผสมข้หน้าข้ตัวเอาว่ ข้าพเจ้าเป็น “ลี้เตอร์” ข้กใบให้เรือเสีย เมื่อเห็นท่านสยามเทวราชไม่ยอมให้การเป็นไปตามความคิดของข้จ้จวมจริง คือสมเด็จที่ได้ล้วงล้บไปเสียแล้วนั่นเอง (สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าพ่้ามหาวิริยทธิศสยามมกุฎราชกุมาร-ผู้เขียน) ข้าพเจ้าแท้ที่จริงเป็นคนบำเอนไปรับราชการศึกษาวิชาความรู้ในเมืองต่างประเทศหาได้รู้กิจการเรื่องราวของ “โอมโปลิดิก-แฟมีดแอแฟร์” ว่เกี่ยวพันกันอย่างไรไม่ พอโผล่เข้ามาก็ถูกข้ตัวเข้าเทียมแอก ข้าพเจ้ามีแรงเท่าใดก็ดันไปจนเต็มกำลังที่ต้องบำเอนตัวเป็นผู้แบกหามอย่างว่ว่ควายเท่านั้นเอง เลยจนถูกประนามว่เป็นผู้ม “เดนยอริส แดแรกเตอร์” ไปได้นั้นแหละ คนที่โง่และมีนิสัยมารยาจิดเข่นสตรีที่เป็นคนมารยาแล้ว ย่อมจะอดฉลาดอยู่เป็นธรรมชาติว่เป็นสัพพัญญู . . .”

ในหนังสือประวัติย่อๆ นี้ก็ดูจะม้แต่ข้อความตอนนี้เท่านั้นที่ ได้แสดงความนัยเบองหลังพระประวัติของพระองค์ออกมาให้ผู้อ่านเห็น เราจะตีความกันอย่างไรก็แล้วแต่ ในส่วนที่ทรงเรียกว่ “โอมโปลิดิก-แฟมีดแอแฟร์” แต่ก็น่าจะเชื่อได้ว่ามีส่วนทำให้ไม่ทรงโปรดพระองค์เจ้าปฤษฎางค์นัก แต่จะมากน้อยเพียงใดนั้นเราไม่อาจล้วงรู้ได้

การที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๖ ไม่ทรงโปรดนี้ น่าจะเป็นสาเหตุสำคัญที่เดียวที่ทำให้ไม่ทรงสามารถกลับมารับหน้า้ในทางราชการได้อีก จนถึงต้องทรงแสดงความจงนสนทน่ที่พระทัย ดังที่ยกถวามาข้างต้นนี้

องค์เจ้า
ลี้กัณค
ศึกษาที่
สนๆ ว
นุชาคใ
บรมราช
ริราชเจ้า
หลวงเท
สมาชิก
ใน
ก็ไม่มี
จากบ้น
ทางสอ
สมัยแล
ก็พอจะ
มาดยเอ
เรื่องทเว
ข้หม้มค
โดยตรง
บรมราช
พระราช
ทรงมีค
ประมาด
ข้ดขวาง
อยู่หัวใ
ราชการ
เจ้านาย
ทรงกัค
ศิริรัตน
ถว้พระ
กระทำก
บรมวงค

มจะทราบ
หังสมาธิ
ยามมกุ
วิญญูเส
าพเจ้าไม่
ได้่างช
จจะดี
นเสียหม
เข้าชคเ
เอเห็นท
จิตของค
นเอง (ส
สยามมกุ
จนเข้าเด
างประเท
-เพิ่มค
วมากอ
นไปจน
วถวายเท
เยอร์ส
นีสยาม
วดลาค
อความค
ประวัติขอ
นอย่างไร
คิก-เพิ่ม
มทรงไป
เพียงใด
รัชกาล
เวททำ
ได้อีก
งักยกล

และเพื่อความกระจำของพระประวัติของพระ-
องค์เจ้าปฤษฎาภักดิ์ในตอนนั้น เราจะมาดูเรื่องทรวงกล่าว
ถึงกันด้วย นั่นคือเรื่อง **องครักษ์ลับ**

ในประวัติย่อๆ หลังจากทรวงกลับจากการไป
ศึกษาที่อังกฤษครั้งที่ ๒ แล้ว ได้ทรงบันทึกเรื่องนั้นไว้
สั้นๆ ว่า

“ในเวลานั้น ได้พระราชทานพระบรมราชา
นุญาตให้ตั้งสมาคมพิเศษทำนองพระที่เสด็จสมเด็จพระ-
บรมราชโอรสพระองค์ใหญ่ (สมเด็จพระบรมโอรสา
ธิราชเจ้าฟ้ากรมทูลศรียศสยามมกุฎราชกุมาร) กรม
หลวงเทเวศร์ฯ เป็นประธานาธิบดี ข้าพเจ้าได้เป็น
สมาชิกหนึ่งใน ๘ สมาชิก...”

นอกจากข้อความตอนนั้นก็ยกมาข้างต้นนี้แล้ว
ก็ไม่มีรายละเอียดเกี่ยวกับเรื่องนั้น ในทางหนึ่งทางใดอีก
จากบันทึกประวัติฯ เล่มนี้ แต่กระนั้นก็นับว่ายังไม่หมด
ทางสอบกันเสียทีเดียว ในบันทึกประวัติของบุคคลร่วม
สมัยและร่วมเป็น ๑ ใน ๘ ขององครักษ์ลับนั้นออกผู้หนึ่ง
ก็พอจะทำให้เราได้ข้อมูลเกี่ยวกับเรื่องนั้นมากขึ้น

ใน “ประวัติศาสตร์การของจอมพลและมหาอำ-
มาตย์เอก เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี” ตอนหนึ่งได้เล่าถึง
เรื่องทแบบ “ความลับ” นี้ไว้ว่า

“... ในสมัยนั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
ยังห้ามสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ที่จะสืบสันตติวงศ์
โดยตรงต่อไปไม่ ครั้นอยู่มาสมเด็จพระนางเจ้า พระ
บรมราชเทวี (พระมาตุจฉาเจ้าในเวลานั้น) ได้ประสูติ
พระราชโอรสเป็นชาย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
ทรงมีความยินดีเป็นอันมาก

ครั้นพระราชโอรสทรงเจริญพระชนม์พรรษาได้
ประมาณ ๒-๓ พรรษา ในระหว่างนั้นยังมีข้ออุปสรรค
ขัดขวางอีกหลายประการ อนึ่ง พระบาทสมเด็จพระเจ้า
อยู่หัวในขณะนั้น ก็ยังมีความว่าเหวพระราชนัดด้วย
ราชการในอนาคต จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้
เจ้านาย และข้าราชการซึ่งไว้วางพระราชหฤทัยที่ได้
ทรงกีดเดออกแล้ว กระทำการเป็นพิรพิเศษในวัดพระ-
ศรีรัตนศาสดาราม มีพรหมณเฑาะและพระสงฆ์
ถวายพระพรมนต์ด้วย เมื่อพระสงฆ์และพรหมณเฑาะ
กระทำกิจเสร็จแล้ว ก็ออกจากพระอุโบสถไป พระ
บรมวงศานุวงศ์ขุนนางฝ่ายทหารบกและพลเรือนซึ่งเป็น

คนไว้วางพระราชหฤทัยเป็นพิเศษ ก็ได้ทำคำปฏิญาณ
ถวายพระพิพัฒน์สัตยา มีใจความว่า

“พวกข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายนี้ จะขอร่วมใจกัน
เป็นน้ำหนึ่งใจเดียว ตั้งใจทำราชการฉลองพระเดชพระ-
คุณของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ให้สำเร็จตาม
พระบรมราชประสงค์ทุกสิ่งทุกประการ และจะตั้งใจ
ช่วยกันทำนบารุงให้พระราชโอรสของพระเจ้าอยู่หัวได้
สืบสันตติวงศ์ต่อไป มาตราว่าจะมีผู้นอนขงมิใช่เป็นพระ-
ราชโอรสของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ขึ้นมา
ปกครองแผ่นดินและบ้านเมืองแล้ว พวกข้าพระพุทธ-
เจ้าทั้งหลายจะมิยอมทำราชการด้วยเป็นอันขาด พวกข้า
พระพุทธเจ้าทั้งหลายจะดำรงอยู่ในสัตย์สุจริต ไม่คิดหา
ผลประโยชน์ส่วนตัว เป็นต้นว่าเบี้ยหวัดและเงินเดือน
นอกจากที่จะได้รับพระราชทานเป็นอันขาด ข้าพระ-
พุทธเจ้าทั้งหลายจะตั้งใจตั้งหน้าทำราชการฉลองพระเดช
พระคุณ ตามที่ได้กระทำสัตย์ปฏิญาณและถือน้ำพระ
พิพัฒน์สัตยาไว้แล้วนี้ จะมีประทุพติตนให้คิดแก่ความ
สัตย์สัญญาต่างๆ ซึ่งได้ถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาไว้ พวก
ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายได้เขียนขอลงลายมือตนเองไว้
เป็นสำคัญ แต่วันอังคาร แรม ๘ ค่ำ เดือน ๘ ปีมะเส็ง
ตรีศกจุลศักราช ๑๒๔๓ พ.ศ. ๒๔๒๔^{๑๑}

คณะองครักษ์ลับทั้ง ๘ นั้น นอกจากพระองค์เจ้า
ปฤษฎาภักดิ์ และกรมหมื่นเทเวศร์ฯ (พระยศในเวลา
นั้น) ซึ่งทรงเป็นประธานแล้ว เท่าที่สอบได้จากบันทึก
ประวัติของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีนั้น ก็ยังมี พระเจ้า-
น้อยชายเชอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร, กรมหมื่นภูธรเรศ-
ธำรงศักดิ์ (พระยศในเวลานั้นทาง ๒ พระองค์) และ
เจ้าหมื่นไวยวรนาถ (เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีในเวลา
ต่อมา) ส่วนอีก ๓ องค์กรักษนั้นไม่ปรากฏว่าเป็นผู้ใด
บ้างที่จะมีสมเด็จพระมาตุจฉาฯ ด้วยก็เป็นได้

ภาระหน้าที่โดยเฉพาะของการเป็นองครักษ์ลับนั้น
ไม่เป็นที่เปิดเผย แต่อย่างน้อยในฐานะที่บันทึกกำลังใน
ส่วนพระองค์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่
๕ พวกกันก็จะพยายามเขาควบคุมการบริหารที่เป็น
กำลังสำคัญเอาไว้ ดังกับที่เจ้าหมื่นไวยวรนาถ (เจ้า

๑๑ เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี, ประวัติการของจอมพลและ
มหาอำมาตย์เอกเจ้าพระยาสุรมนตรี (รวบรวมครั้งสุด
ท้าย เมื่อวันที่ ๒๘ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๐๔), หน้า ๑๔.

พระยาสุรศักดิ์มนตรี) ได้กราบทูลพระเจ้านั่งยาเธอ กรมหมื่นเทพวงศาฯ ว่า

“เกล้ากระหม่อมเห็นด้วยเกล้าว่า พระเจ้านั่งยาเธอ กรมหมื่นเทพวงศาฯ ทรงรักใคร่เอ็นดูเป็นพวกเรามาก พระสติปัญญา และความสามารถที่จะจัดรักษาราชการฉลองพระเดชพระคุณในหน้าที่ทรงพระพรชุนครบาลได้ ควรจะไปรดเกล้าฯ ให้เป็นตัวแทนด้วยเกล้าฯ”^{๑๒}

อย่างไรก็ตาม บทบาทของคนกลุ่มนี้ก็จะได้หมดสิ้นลง เมื่อ สมเด็จเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ ด้รับการสถาปนาขึ้นเป็นสยามมกุฎราชกุมารองค์ต่อไป เมื่อ สมเด็จเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ ด้ขึ้นครองราชย์เป็นพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น สังกษการตั้งสมาคมนักอักษรศาสตร์ในทำนองเดียวกัน

เจ้าพระยามหิธร ได้เล่าไว้ในหนังสือของท่านว่า หลังจากที่เกิดกบฏ ร.ศ. ๑๓๐ แล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๖ จึงทรงคิดหาทางที่จะป้องกันและต่อต้านการก่อกบฏต่อพระองค์ โดยจัดตั้งจิตรลดาสโมสรขึ้นอย่างหนึ่ง และตั้งกองเสือป่าอาสาสมัครขึ้นอีกอย่างหนึ่ง

ในส่วนของจิตรลดาสโมสรนั้น เจ้าพระยามหิธรเล่าไว้ว่า

“จิตรลดาสโมสรเป็นที่รวบรวมบุคคลที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ ทรงไว้วางพระราชหฤทัย ซึ่งมีทั้งทหารและพลเรือน ทั้งรับราชการในและนอกราชสำนัก ทรงหวังว่าบุคคลเหล่านี้จะเป็นผู้ช่วยกันรักษาพระองค์ทุกวิถีทาง จึงทรงตั้งสโมสรขึ้นเพื่อให้สมาชิกได้มีโอกาสพบปะกันและเข้าแทนพระองค์อยู่ใกล้ด้วยเหตุที่บุคคลเหล่านี้ล้วนแต่อยู่ “วงใน” จึงทรงนำวิธีการบางอย่างของพวกฟรีเมซัน (Free Mason) ซึ่งเป็นสมาคมลับของอังกฤษมาใช้ เช่น ให้มีเสื้อครุยสำหรับสมาชิก มีผู้ถือไม้เท้าสำหรับรับแขก

๑๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๗.

เชิงอรรถ

เนื่องจากบทความชิ้นนี้ ได้อาศัยเก็บความจากหนังสือประวัติย่อๆ ของพระองค์เจ้าปฤษฎางค์ ที่ได้ทรงนิพนธ์เอง ดังได้กล่าวไว้ในบทความแล้วนั้น จึงมิได้ใส่เชิงอรรถข้อความที่คัดมาจากหนังสือเล่มนั้นแต่ประการใด สำหรับท่านที่สนใจอาจจะหาอ่านได้จากหนังสือเล่มดังกล่าวมาแล้ว

สมาชิกที่ประหลาดมีวินัย และมีนายทะเบียนเป็นพี่ตราชองสมาคมนี้เข้รูปสามเหลี่ยม และสมาชิกมีสิทธิ์ใช้กระดุมรูปสามเหลี่ยมเป็นกระดุมเม็ดแรกของเสื่อแบบราชการ เจ้าพระยามหิธรทำหน้าที่นายทะเบียนของสมาคมนี้ เพื่อให้สมาชิกได้มีโอกาสพบปะกันโดยไม่รู้สึกเบื่อ โดยปกติมักนัดพบกันอาทิตย์ละครั้ง มีการรับประทานอาหารค่ำพร้อมกัน และบางทีมักแสดงต่างๆ เช่น โขน ลคร ลำตัด ฯลฯ ต่อจากที่รับประทานอาหารด้วย เมื่อดูโดยผิวเผินจึงเห็นเป็นสมาคมสำหรับการเล่นสนุก ผู้ใหญ่ท่านเล่าว่าพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ ทรงเข้เมื่งวดเรื่องผู้ที่จะเข้เป็นสมาชิกมาก แม้แต่พระอนบาลขนิเจ้าฟ้าบางพระองค์แสดงพระประสงค์จะใคร่เป็นสมาชิกบ้าง ก็ยังไม่โปรดให้รับ จิตรลดาสโมสรนั้นนัดพบกัน ณ ที่ต่างๆ ตามพระราชอัธยาศัย บางทีนัดพบและเลี้ยงกันที่บางปะอินก็มี”^{๑๓}

บรรดาสมาชิกคนสำคัญๆ ของสมาคมลับนั้น เช่น เจ้าพระยารามราฆพ เจ้าพระยาอมราช เจ้าพระยามหิธร เจ้าพระยาราชศุภมิตร เป็นต้น ส่วนที่เป็นเจ้านายก็มี แต่กรมหลวงปราจิณกิติบดี กับ ม.จ. บัณฑิตจักรพันธ์ เท่านั้น

การยกเอาเรื่องจิตรลดาสโมสรมากว่านี้อาจจะออกนอกเรื่องไปไกลจากประวัติของพระองค์เจ้าปฤษฎางค์อยู่บ้าง แต่กระนั้นก็น่าจะเป็นประโยชน์อยู่บ้างสำหรับการสอนสวนคนควาถนัดเรื่องอำนาจทางการเมืองในสมัยนั้น สมาคมลับจิตรลดาสโมสรน่าจะมีบทบาทอย่างอื่นอีกหลายประการนอกจากการพบปะรับประทานอาหาร และเล่นโขนละครกันแล้ว เพราะไม่อย่างนั้นคงไม่ดำรงอยู่มาจนถึงต้นรัชกาล

และในส่วนประวัติ โดยย่อของพระองค์เจ้าปฤษฎางค์ก็มีอยู่เพียงเท่านี้

๑๓ เรื่องของเจ้าพระยามหิธร (ที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าพระยามหิธร ณ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๑๕ พฤศจิกายน ๒๔๕๖), หน้า ๘๓-๘๔

กึ่งกลาง

ชีวิต

ก

มารดา

กวาง

พินฐาน

ประสา

เขาคู

(Kawal

อินหรือ

ไปอก

ผลต่าง

งานสด

ของคว

ผ่านข้อ

ก

ปี 1879

เป็นบุตร

พระช

ชมาก

และสภ

หลวงแ

ได้ในปี

หนึ่งใน